नं० ४९०३

नाम – अनूपविवेकः

कर्त्ता – अनूपसिंहदेवः

पत्रसंख्या – १२० पत्राणि सं० ×

विषयः – तन्त्रम्

स्वरूपविवेकः

४५०३

3

[illegible] २३००
[illegible] १२२

५१०३
॥०
पूर्ण

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमः सरस्वत्यै ॐ
सिंदूरारुणपरिष्कृतिमस्थभाले मत्तालिवृं
दपरिचुंबितगंडमाले शुंडाग्रपानविनिवा
रितविघ्नजाले वंदे गणेशमवनीधरसूनुका
बाले १ देयाद्वो मंगलानां ततिमनवरतं य
स्य दृष्टांतमात्र प्रादुर्भूतप्रभावाद्भवयति
भुवने विश्वयोनिः समस्तं क्षोणीभारं विधत्ते
शिरसि फणिपतिः शंभुरत्ति प्रपंचं सोयं विष्णुः
समस्तामरनिकरशिरोरत्ननीराजितांघ्रिः
२ गौरीमंत्रमुखारविंदमधुपो मालास्थिभू
षाधरः पाशाद्यैरखिलैरनन्यसमभैस्तैः स्फुरय
मानोऽस्मदं श्लाघातुरभूषितस्विन्नयनोद
न्ताधरं धमनो नंद्याद्यैः प्रमथैर्युतोऽस्तु भव
तां नैष्ठ्यामसदापूर्णेंदुः ३ त्वद्वंति त्रिदशेश्वर
स्य ललनाः विद्यंति नागाङ्गना लज्जंते च सम
मस्तदैत्यवनिताः सौंदर्यदर्पोज्ज्वलाः यत्स्त्री
कमलाकराङ्कविपुलप्रोत्फुल्लकल्पोरजि
ह्व्यालग्नरागारविंदयुगलं भूयात्सवोभूत
ये थ ४ यः प्रातर्ब्रह्मरूपो विसृजति भुवनं स्व
स्वकर्मानुषक्तं मध्याह्ने रुद्रमूर्तिः प्रलयर

श्री वि १

वज्ञनेमोहरूपंकरोति यस्मायंविस्वदेह
स्मिन्नगद्वनकृत्स्नर्यनारायणोसौ देया।
हौवाञ्छितानांनतिमनवरतंद्वादशात्मात्रि
मूर्त्तिः ५ हस्तादिविवब्रह्महरौमायाइदयंरवि
नैत्रम् यस्यहिसजयतिदेवोलक्ष्मीनारायणो
देवः ६ सजयतिवंशोभूमौप्रथमोवैवस्व।
तोयस्य .कवयोपियेनविहितंत्यजंतिमार्गेन
वाल्पमपि ७ सगरभगीरथभरतायस्मिन्वं
शेबभूवुरवनीशाः येषांकीर्त्तिंकथयतिसिं
धुर्गंगाचभारतंखंडं ८ तस्यान्वयस्यकिंवा
वर्णकंख्यातरूपस्य यस्मिन्पुराणपुरुषोरा
मेत्याख्यःस्वयंजज्ञे ९ यस्मिन्वंशेक्षत्रियाभू
मिपालाराष्ट्रास्येतिख्यातिमंतःपृथिव्यां
जातास्तस्मिन्सिंहसेनोबलिष्ठःश्रेष्ठोजज्ञे।
कान्यकुब्जावनीशः १० आस्थानराजःसंज
ज्ञेतस्मात्तद्वंशभूषणं पित्राद्दत्तंस्वकंराज्यं तं
त्यक्त्वायोनिरगाद्दूरान् ११ स्वबाहुबलद
र्पितोविविधयुद्धकर्मोद्धरस्त्वनेकनृपति
स्वयोन्नृपतिमंडलीमंडनः १२ तस्मिन्वंशे
तिविख्यातोयुद्धाख्योभूमिपोभवत् स्वना

न्यायेनविहितेत्वाजनेयोधधुरंधुरम् १३
तस्यात्मजोभूद्विविक्रमाख्यः श्रीविक्र
मादित्यइवातिविज्ञः पित्र्यंपदंतच्छ्रमि
वाववार्यराज्यास्पदेयेनकृतेद्विजांग।
लम् वीकानीरपुरीयेननिर्मितंनाभवि
विष्कृता तेपतिप्राप्ययानित्यंहसती
वामरावतीम् १४ श्रीलोककर्णस्तद
पत्यरत्नंजातोतिशूरोमहनीयकीर्तिः
दिवानिशंयोत्रवसत्कृतेपियस्यांग।
नैवजहातिलक्ष्मीः १५ तदात्मजः
श्रीजयसिंहदेवोबभूवभूमीपतिमा
ननीयः सापत्न्यभावंप्रविहाययस्मि
श्चक्रेनिवासंकमलाचगीश्च १६ तदं
गजन्मोप्यबभूवराजाकल्याणमल्लः
कमनीयकांतिः यस्यांघ्रिपद्मंकरदी
कृताश्चसामंतभूपानजहुःकदापि १७
तस्यात्मजोभूद्विययसिंहः प्रत्यर्थि
भूपालकरींद्रसिंहः पित्र्यंपदंप्राप्य
भ॰ ययोनृपाः सर्वेकृतानिर्गतसत्वरू।
वृं॰ वि॰ पाः १८ तस्याभवद्राजकचक्रवर्तीश्री
२

सूरसिंहोतिबलःप्रतापी नेभूमिपालाः
प्रणमंति सर्वेयथाहिसूरंमनुजास्तिमि
स्रम् २० तस्माच्छ्रीकर्णभूपः क्षितिपति
तिलकः सूरतोसौयथाप्राक्तद्वच्छ्रीसूर
सिंहावनिपतितिवर्हे मानतीयोबभूव
दृष्टेयस्मिन्मदीयेगलतिहिशपतःश्री
स्वजालेरिपूणांकष्टंविदग्धकवीनांसप
दि विगलतेनीविकाकामिनीनाम् २१
कर्णःकथंसाम्यमयंप्रयातप्राचीनका
र्णेनकथास्थकेन अपार्थयानेवनदी
पशक्तिः सदैवसंग्रामजयेनदीया २२
तस्माच्छ्रीकर्णभूपात्सुरपतिसदृशात्का
मरूपः स्वरूपोराजाश्रीविक्रमेवौसम
जनिविषयेजांगलेनूपसिंहः क्षोणी
नाथेहियस्मिन्नृपतिविषयेकोपिना
भूदरिद्रोनोपापीनैवदुःखीनचकिम
पिसत्ताद्वेषकृन्नैवमूढः २३ निर्जलो
पिसकोदेशोदानवारिप्रवर्षणैः विद्व
षायेनविहितः स्वनामसदृशः क्षितौ २४
कीर्तिर्यदीयागंगेवख्यातालोकत्रयेह

ठात् आदित्यवन्मनोपि पिंतेदमीभासय
त्यलम् २५ सभांतिभासयनोनित्यं पंडि
३ तैः सह संगतिम् ऊर्वीणामनदोचवींना धी
नाशास्त्रसमुद्भवाम् २६ तस्य राज्ञस्सभा
स्थाने भवत्कोलाहलो महान् पंडितंमन्य
विप्राणां विदुषां च परस्परम् २७ एकस्मिं
दा न्दिवसे जातस्त्व कलहे नकः तेषां वि
वदमानानां ज्ञानाज्ञानसुशालिनाम् २८
सालग्रामशिलामूर्तिलक्षणानोपवकर
यक् अन्यान्येरिहानानां बुद्धिवैषम्य
हेतवे २९ तेन राज्ञा मतिमता सालग्राम
परीक्षणे ग्रन्थोनूपविवेकाख्यः कौतु
केन विरच्यते ३० इह हि यथाधिकारं यज्ञा
नुष्ठानं नैमित्तिक कृच्छ्र शाद्याद्यनुष्ठा
नं च तदनुष्ठानाशक्तानामल्पायासे
नैव सालग्रामाधिष्ठितविष्णुपूजनमाहा
णाच तुर्वर्ग प्राप्तिमिच्छूनां ब्रह्मणादीना
मुपकाराय परमः कारुणिको वेदशास्त्रोक्त
श्र. कर्मानुष्ठानकोविदः श्री महाराजाधिरा
सू. वि. २ जः श्रन्नपसिंहदेवः प्रजाधिष्ठान सालग्रा

मलक्षणप्रतिपादकमनूपविवेकाख्ये
ग्रंथसमारभते ननुलक्षणंनामलक्ष्ये
साधारणधर्मकथनं असाधारणत्वे
लक्षणावच्छेदकनियतवृत्तित्वं एवं
सतिसालग्रामलक्षणेवक्ष्यमाणस्य च
लक्ष्यज्ञानमेतत्संभवात्तत्रलक्ष्ये किं
चक्रवनमालादिके नहिशिष्टाशिला
वालक्ष्यामुड्डाशिलावा नाद्यः अष्टेति
ष्टामितत्रैवगिरिद्रूपेणनित्यदात्तास्मि।
शिलाःसमस्तास्तामनत्यद्रूपानसंशयः
पूजनीयाःप्रयत्नेनकिंपुनस्त्वक्रलां।
छिताः गंडकीसंभवाश्चीनःस्पृशदे।
विवचोमम सालग्रामशिलारूपस्त।
वगर्भगतःसदेत्यादिविरोधात् एते
नद्वितीयोपिपक्षोनिरस्तः तस्मात्तस्याः
तथाः मुड्डाशिलासालग्रामपदवाच्या
भवति तत्रचक्रादीनांकिंपुनस्त्वक्र।
लांछिताइतिपूर्वोक्तवाक्यंगंडकी।
तत्प्रत्पन्नशिलासमसालग्रामपदंवाच्यं
तस्यसर्वेजीजनीनत्वात्तन्नलक्षणेष्ठ।

नार्थवानुपयोग इति चेन्न सत्यं यथा कौ
स्तुभादिनयः प्रभावाद्भगवतो नारायण
स्यरामांशेनैव नासामुद्रे जन्मनस्संवा
शेन तथा गंडक्या उदरे किं तेन स्यात्।
योतिशयवशादनेन रूपस्यापि भगवतो
नारायणस्य संवांशेनैव शिलारूपेणाज
न्म भवति तत्र शिलाया एकरूपत्वान्नस्या
नेकरूपत्वं प्रजकैर्ज्ञातुमशक्यमिति तद
धिष्ठितचक्रभेदात्स्वर्णभेदात्संस्थानविष
यभेदाद्वज्रपंजरवनमालांकुशपद्मशे
षवामनप्रकलादिभेदान्नानात्वरूपं ना
रायणस्यैवं वा ह्यपलक्षणकरणोपयो
ग इति तन्न तेषामपि पुराणादिषु प्रसि
द्धत्वाद्ग्रंथकरणानर्थकं तदवस्थमिति
चेत् तेषां पुराणभेदेन भेदसत्त्वेन लक्ष्य
मूर्तीनां विलक्षणाद्योष्टवा अवस्थितो
वा विकल्प उत्तमस्याप्यनुकल्पोपि हि पुराण
यसंहार इति यथा न्यायेन निर्णयार्थोयम
स्येतेरात ग्रंथकरण प्रयोजनरूप उपयोग
इत्येतेषां विकल्पानामुदाहरणादि मात्र

श्रु.
सू. वि.
५

णाग्रदर्पणेते ॥ ग्रासे ॥ दीर्घोवकाच
वर्णोथबिंदुत्रयविभूषिता मत्स्याख्यो
सौशिलाज्ञेयाभुक्तिमुक्तिफलप्रदेति
विल्वरहस्ये मत्स्यरूपंचदेवस्यदीर्घा।
कारंसभूषितम् बिंदुत्रयसमायुक्तं।
कस्यवर्णैसशोभनमिति पाद्मेत्रयो।
मत्स्यादयः श्यामाद्विचक्राः स्वेकसं।
युताः तेषांसंदर्शनादेवसर्वान्कामा
नवाप्नुयादिति ग्रासोउदीर्घहारयुताः
स्निग्धाहारमध्येद्विचक्रयुक् वक्त्रमेकं
पुच्छभागेदक्षिणांशसकृतिः वामेग्र
दर्पणेरेखामत्स्यमूर्तिः शुभप्रदेति।
पुराणेष्वेकस्याएकमत्स्यमूर्तेरेता
निमललक्षणानिकृतानि नत्वेकस्यां।
मत्स्यमूर्तौसंचक्रचक्रादिविरोधान्न
चक्रबोधकवाक्येननिश्चक्रायामत्स्य
मूर्तित्वेनिराकृतमेवविपरीतमित्ये।
वंपरस्परंबाधः अथवाकेश्चिच्चिह्नैश्च
क्रानिश्चक्रामत्स्यमूर्तिस्तथाद्विक्रापि
तथात्रिचक्रापीत्येवंविकल्पः अथवा

वह्लविरूपत्वान्मनुष्योल्पविरूपत्वान्नक
ल्पेस्येवं मनुष्योन्नकल्पः अथवा विवक्षा
पायानि चिह्नानि तिष्ठंति तत्र यातिरिक्ता
नां चिह्नानामन्यवाक्येभ्य उपसंहार इति
अथैतेषां पदानां मध्ये को वा पद उपा
देय इति समयेन निर्णीते तदुपजीव्या
वेन किंचिन्नावदाहृ स्मृत्यधिकरणे
मेव ब्राह्मणानां वेदव्यतिरिक्तानां स्मृ
त्युपस्मृतिपुराणोपपुराणकल्पसू
त्रादिग्रन्थानां स्वातंत्र्येण न प्रामाण्यम्
किंतु श्रुतिमूलत्वेनैव प्रतिपाद्य
होलाकाधिकरणे वेदव्यतिरिक्तानां
पूर्वोक्तग्रन्थानां होलाकाद्याचाराणां च
प्रतिशाखं प्रतिदेशं व्यवस्थापकप्र
माणमुपादव्यवस्थिते प्रमाणमिति
स्थिते शाखान्तराधिकरणे सर्वशाखा
प्रत्ययमग्निहोत्रादिकमेव कर्म तत्क
र्तृदानस्याधिकरणेष्वेकशाखागत।
ग्र॰ वृ॰ वि॰ ५ स्यैकस्मिन्नेवाग्निहोत्रादिरूपे कर्मणि।
सर्वशाखागताग्निहोत्रप्रकरणगता

ग्निहोत्रप्रकरणगताखिलाङ्गोपसंहारः
प्रयोजनम् कात्यायनर्षिस्तामाह वेदान
धीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अ
विप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेदि
ति याज्ञवल्क्यान्मुख्ये वेदाध्ययने प्राप्ते
स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यध्ययनविधेस्तु ।
स्वस्य पितृपितामहादिभिः प्राधान्येन
धीतो वेदः विद्याध्यायस्तस्याध्ययने प्रा
प्तमेवेत्युभयोर्विरोधे प्राप्ते स्वाध्यायवि
ध्याध्ययनमात्रं विहितं नेतरयोर्वेदयो ।
स्त्विराकृते याज्ञवल्क्यवाक्यादेव स्वा
ध्यायस्याध्ययने सति स्वाध्यायविधिः
किं प्रयोजनं तत्र स्वशाखां यः परित्यज्य
स्वशाखोविधिनाद्विजः स्वशाखोक्तेन ।
विधिनेत्यादिवाक्यैः कस्यांचिदेकस्यां शा ।
खायां स्वत्वमपेक्षितं वेदाध्ययनांगभूतमु
पनयनमाश्वलायनादिप्रणीतगृह्याणां
मध्ये स्वगृह्योक्तेन विधिनेति वाक्याया
दकृतशाखीयसूत्रोक्तेन विधिना कृतेन त
स्योपवशाखायामष्टवर्षब्राह्मणमुपन

6

तत्तमध्यापयेनेतिवाक्यादध्ययनं पूर्वं।
भवतिश्राधानांगभूतकालवशादेवप्र
धानभूतेश्राधानेब्राह्मणादीनांनियम
स्यदृष्टत्वात्तेनोक्तवक्ष्यमाणीयेन पूर्वमुप
नयनपूर्वकमृक्छाखाध्ययनंकर्तव्यं।
मेवमेवमितरयोरपिद्रष्टव्यं एतत्स्वशा
खेसिद्धेएकस्यैवपुरुषस्यसर्वशाखाध्य
यनोक्तशाखागताःसर्वेपिधर्माःप्राप्ताः
एवमितरशाखीययोरपितत्स्वशाखानै
नावान्विशेषः यदापूर्वं स्वशाखाध्ययने
कृतेनतदानन्तरंवाक्यानामर्थज्ञा
पकत्वेनास्येतशास्त्रमाएपतत्समानार्थ
कानांशाखांतरगतवाक्यानांतत्प्रेक्ष्यवद
ज्ञानार्थज्ञापकत्वेनानुवादकत्वं स्वशाखा
याम्नातानांशाखांतरोम्नातानांवा।
क्यानांनुस्वशाखाम्नातवाक्यवदज्ञाना
र्थज्ञापकत्वेनपूर्ववत्प्रामाण्यंभवति।
यत्रस्वपरशाखाम्नातवाक्यवदज्ञानार्थ
ज्ञापकत्वेनपूर्ववत्प्रामाण्यंभवति यत्र
स्वपरशाखाम्नातवाक्ययोरेकार्थयोरे।

ग्रं
वृ॰ वि॰
६

ग्निहोत्राङ्गोदितानुदितकालप्रतिपाद।
कयोर्विरोधे स्वत्रविकल्पः सचासंतानवि
रोधिमायेन तच्छाखीयपुरुषपरत्वेनव्य
वस्थितः अयंसर्वोपिवैदिकोन्यायस्तन्मू
लभूतस्मृतिपुराणेष्वादर्तव्यः तन्मूलक
त्वात्तेषां परंतुस्मृतिपुराणानांस्वशाखो
क्तगृह्यवत्स्वपुराणमितिव्यवहाराभावा
त्पूर्वोक्तहोलाकाद्यधिकरणन्यायेनप्रति
शाखंव्यवस्थाभावात्सर्वेषांभवतित्येवं।
सिद्धेपूर्वोक्तपदार्थानांमध्येनाद्यपक्षोरमणी
यः परस्परंबाधेनपूर्वंमूर्तेरेवाभावप्रसंगा
त्बोधकशास्त्राणांसर्वथानिर्विषयत्वेना
प्रामाण्यप्रसंगाच्चनचद्वितीयोपितन्म
नोरूपपक्षोबाधस्यागतत्वादवस्थानात् स्मृति
द्वैधंतुयत्रस्यात्तत्रधर्मावुभौस्मृतौ स्मृतिद्वैध
त्वविषयः कल्पनीयः पृथक्पृथक् अन्या
यस्तत्वस्मरणविरोधाच्च द्वितीयतृतीयप
क्षयोरेकार्थत्वादुभाभ्यामेकः पक्षः यथा
ब्रह्माण्डपुराणे एकस्मिन्नेववदनेचतुर्वक्त्रो
त्रुटप्रभः चापबाणांकपाशांकुशध्वजचामरसं

धृतः वनमालाधरो देवः सीतारामः प्रकी
र्तितः सर्वसौभाग्यदः प्रोक्तः सर्वत्रविजय
प्रदः तत्रैव द्वारहृदये च तस्यैको वामतश्चे
कचक्रवान् बाणतूणीरचापाढ्यः सीता।
रामः स्मृत इति अत्रैकद्वारे द्वारहृदये चै
कस्यापि च सीतारामः मूर्तेस्य तत्पश्चकत्वे क।
थिते सत्यपि तयोर्विरुद्धचिह्नयो रूपसंस्थान
संभवादेकत्र गणपठितत्वेनापि तदसंभ।
वाच्छागत्यां तस्यां विकल्पे प्राप्ते तस्यैकत्वनि
राकृतत्वे नैकद्वारे च तत्पश्चकमूर्तेर्वैकुण्ठत्वे
न बहुफलदातृत्वेन च मुख्यत्वे प्राप्त उक्तलाञ्छ
नाः सर्वे यस्यामेकत्र संस्थिताः सर्वत्र सर्वदा
पूज्या मुख्या ते सर्वे वैधनैरित्यादिवक्ष्यमाण
वैखानससंहितायां तस्यास्तस्या मुख्यायाः
इष्टकाशास्त्रमताः सर्वमुख्यसंयोगेति प्राश
स्त्यमिद्धत्वात् द्वारहृदये च तत्पश्चकमूर्तेस्तु।
नद्विपरीतत्वेनानकल्पत्वेऽपि क्वचिदयं पक्षो।
प्यादर्तव्यः यथा तत्पश्चके लक्षणादौ एवं
मुख्यानुकल्पत्वेन गुणोपसंहारेण विशिष्ट
प्र· वृ·वि· ७ लक्षणत्वेन च तत्तन्मूर्तिलक्षणे तत्तन्मूर्तिल

क्षणप्रकरणेव्यक्तीभविष्यतितस्मान्मुख्यो
नुकल्पत्वेनोपसंहारत्वेनवायथान्यायंसा
लग्रामस्तल्लक्षणप्रतिपादनेकेनापिप्रायः।
पूर्वंनकृतमितितत्प्रतिपादनार्थोयमसं
तार्थवानग्रोगइति ननुसालग्रामस्यैव
पूजनेकोनिर्बंधः सूर्योग्निर्ब्राह्मणोगा।
वोवैष्णवंविमरुज्जलम् पूजात्मासर्वभू।
तानिभद्रपूजापदानिमेइत्यादिभागवती
यवचनेनपूजायाःस्थानांतराणामप्यु
क्तत्वादितिचेन्न कर्तव्यमसततंभक्त्यासा
लग्रामशिलार्चनमिति देवर्षेकिंबहूक्ते
नशृणुमेनिश्चितंवचः सालग्रामशिला
नित्यंपूजनीयासदाद्विजैरिति सालग्रा
मशिलांवापिचक्रांकितशिलांतथा ब्रा
ह्मणःपूजयेन्नित्यमित्यादिस्कंदपुराण।
पुराणसंग्रहविष्णुधर्मोत्तरादिवचोभिःसा
लग्रामस्यैवनित्यपूजाविषयत्वात् साल
ग्रामशिलापूजानित्येतिबहवःकाम्येतिके
चित् नित्यकाम्येतिसंप्रदायिकाः तस्या
नित्यत्वेप्रमाणमाहस्कंदे कर्तव्यमसततंभ

ज्ञा सालग्रामशिलार्चनमिति पुराणसंग्र
हेनारदंप्रतिब्रह्मणोवचनम् देवर्षेकिंव
हूक्तेनशृणुमेनिश्चितंवचः सालग्राम।
शिलानित्यंपूजनीयासदाद्विजैः सालग्रा
मशिलापूजांविनायोऽश्नातिमानवः सचं
डालादिविष्टायामाकल्पंजायतेकृमि।
रिति होमाद्रौदेवलः सालग्रामंहरेश्चि।
ह्नंप्रत्यहंपूजयेन्नरइति तदकरणेप्राय
श्चित्तमुक्तंवाह्नेमाद्रौगौतमः यदिविप्रः
समुत्सृज्यसालग्रामशिलार्चनम् सयाति
नरकंघोरंयावदाचंद्रतारकं नस्यपापवि
शुद्ध्यर्थंप्रायश्चित्तमुदाहृतम् ब्रह्मकूर्चं
वरेत्तत्रदिनैकस्मिन्द्विजोत्तम मासत्यागे
पर्णकृच्छ्रंवर्षत्वौडंवरंचरेत् सालग्रामो
यत्रनास्तियत्रवैवामृतोऽथवा श्मशानस।
दृशंगेहंसविप्रःपङ्क्तिदूषकइत्यादिवचन
संदोहवर्णनान्नित्यत्वं अप्रत्ययोलभतेऽत्रसा
लग्रामप्रपूजनादित्यादिफलश्रवणा।
च्चकाम्यत्वं एवंसत्येकस्यादुभयत्वंसंयोग
पृथक्त्वादिसमग्निहोत्रंजुहोतीत्युत्पन्नस्यक

प्र॰ वृ॰ वि॰ २

मेणोयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकाम
इत्यादिवदेकस्यैवसालग्रामप्रपूजनस्य
नित्यकाम्योभयवाक्योभयसंयोगान्नित्य
काम्यत्वमेवयुक्तमितिस्माप्रतीमः त
त्रापिकाम्यप्रयोगेननित्यप्रयोगस्यसिद्धिरि
त्येतस्यापिन्यायसिद्धत्वात्पृथग्नित्यस्या
प्रयोगइतिकाम्यनित्यप्रयोगयोर्विहित
कालेनुष्ठीयमानत्वेनतस्मिन्कालेविहि
तकाम्यप्रयोगेणजीवनाच्छिन्नेश्रा।
गतेविहितकालेनित्यान्तस्यापिजानता
दिति अत्रसालग्रामएवनारायणत्वे
नपूजनीयः उततदधिष्ठितोविष्णुर्वा
तत्र द्विविधंभगवद्रूपंचलंवाचलमेव।
च चलंसन्यासिनोरूपमचलंप्रतिमादि
कं नह्यम्मयानितीर्थानिनदेवामृच्छि
लामयाः तेपुनन्त्युरुकालेनदर्शनादे
वसाधवइत्यादिब्रह्मपुराणभागवता
दिपुराणवचोभ्यःसालग्रामएवविष्णु।
त्वेनपूजनीयइतिकेचिदाहुः तत्राप्य
योहृदयेसूर्येस्थंडिलेप्रतिमासुच ए

जनीयो हि भगवान् यथा सूर्योग्निर्ब्राह्मणो
गाव इत्यादि मद्भक्तपूजापदानि मे इत्येतन भा
गवतादि विरोधात् नस्तु भयविषयवाक्यव
त्वाद्विकल्पोस्ति इति चेन्न न तस्यादृष्टदोष
दुष्टत्वादुपासकभावनाव्यभिचाराच्च किं
चोक्तं वर्ण्यधिकरणन्यायेन स्तुतिस्तत्सोवि
रोधे स्तुतेर्बलीयस्त्वान्न यथा स्तुतिः सत्या
त्वभ्रमे ब्रह्मणः परस्यापरस्य प्रविशेषवि
स्मो नैकोनेकायनं नैकतरमनेनेति स्तु।
त्यानावदर्थोपि स्थितेन पूर्वविस्मनोर्चैत्सुकं।
तथाप स्तुतिः अर्चत प्रार्चत प्रियमेधासो
वेत अर्चत पुत्रका उत पुरत्रयस्मर्चतेति
अस्यार्थः हे प्रियमेधासः सम्यग्ज्ञानिनः
स्थूलप्रतिमापूजकाः अर्चत प्रार्चत प्र।
कर्षेणार्चत आदरे वीप्सा हे पुत्रका बा
लकाः अल्पज्ञानिनः लघुप्रतिमापूज
काः यूयमप्यर्चत प्रकर्षेणार्चत पूजय।
त अत्र को वार्चनीय इत्यपेक्षायामाह
पुरं नेति पुरं प्रतिमामाविल्पत्वे न न पूज
नीया किंतु धृष्णा धर्षणशीलं नेजः पर

श्र·
वृ· वि·
५

मात्मा व्यमर्चनेनेति तस्माद्दर्चायिष्ठैनएव
विष्णुनार्चनेतिस्तव्यक्तमिति नन्वगारिष्ठ
वैक्तभागवतवचनवल्लात्माधवएवर
र्शनमात्रेणचेत्युनेनेति नहिसालग्रामा
र्चीनामेवपूजाविधानेकिंमर्थमितिचेद
त्त तथेतिसामान्यमुत्तरं वस्तुतस्तुर्वै
क्तवाक्यात्तेषांदर्शनमेवकेवलंयाचिता
र्थेनान्यथेमिति अर्चादिपूजनेनतिम
पूजासिद्ध्यर्थंयाचितार्थफलार्थंचेत्या
धिकविषयमितितदेवाभ्यर्हितमिति
तत्रद्विजानीनांपंचायतनपूजायाति
त्यत्वमुक्तं तस्याएवाकरणेप्रत्यवायश्च
तत्कथंभवतासालग्रामशिलायाएवपू
जनेनित्यत्वमुक्तमितिचेत्त श्रृणुसर्वत्र
पुराणादौगणपत्यादिमूर्तिभ्रुगणपा
त्यादीनामेवपूजनत्वमुक्तंनान्यदेवता
नां अत्रतुसालग्रामशिलायांसर्वदे
वपूजाविधानान्नकोपिदोषइति तदु
क्तंब्रह्माण्डपुराणे सालग्रामशिलायांत
म्दष्ट्याः सर्वदेवताइति सोमशंभुरपि

सालग्रामशिलायां तत्तदुद्यासमर्चनेदि
ति अथवा पञ्चायतने गणपत्यादितत
त्पञ्चायतनमूर्तिनां पूज्याधिष्ठानविधा
नात्समर्थ्यं सालग्रामस्यैव प्राप्तिस्तथा
पि पञ्चायतनांतर्गतविष्ण्वधिष्ठानत्वेन।
सालग्रामस्यैव प्राधान्यात्तत्कार्यत्वोपपत्तिः
एवं च स्मृतिपुराणादिभिस्त्रिभिर्वचनैः साल
ग्रामपूजनं नित्यत्वेन नैमित्तिकत्वेन काम्य
त्वेन च पूजनीयमिति सिद्धम्। ननु अधि
कारिफलयोरेव प्रतिपाद्यं च वक्तव्यम्। स
त्वाप्रारभ्यते येषः करोतीशो महत्फ।
लेभिः [illegible] काम्यत्राधिकारिविष
यप्रयोजनानीति चेदुच्यते स्मृतिस्म
तिपुराणादिप्रवर्तनात्सदृष्टनरभक्ति
युक्तः पुमानधिकारी श्रीलक्ष्मीनाराय
णप्रीत्यावाप्तिस्तत्फलं स्वर्गादिसर्व
कामिस्वर्गं नत्फलं सालग्रामादिलक्ष
णप्रतिपाद्यमिति अथ लोके नैर्विवि
धाकारैर्लाञ्छितं यत्स्वरूपं ते चक्राङ्कि
तं हरेश्चापि सालग्रामस्य लक्षणं यथा

ग्रं॰
पू॰ वि॰
१०

10

योगं विचार्यैव गृहीतं प्रयत्नेन इत्या
दिवचनैः सलक्षणानामेव सालग्राम
मूर्तीनां पूजाविधानात् वक्रचक्राश्च वा
यास्याङ्ग्रचक्रा सधोमखी पूजयेत्तो
प्रमादेन दुःखमेव लभेत ततः शेषाणा
हितानां प्रोक्तानां गृहीत्वा पूजयेदित्या
दिवचनेषु तेन लक्षणमूर्तीनां दुःखदात्वे
नेह यत्नात् सलक्षणसालग्राममूर्तीनां फ
लदातृत्वेन पूज्यत्वात् नतु कानि सलक्ष
णानि कानि दुर्लक्षणानीति जिज्ञासूनां
संदेहनिवारणाय सालग्रामलक्षणं
सूच्यते तत्र वाच्यस्य वाचकशब्दाधीन
त्वाद्वाचकशब्दः पूर्वं प्रथमं विचार्यते
ननु यत्संदिग्धं सत्प्रयोजनं तदेव प्र
तावन्तो प्रतिवीक्षितं भवतीति न्यायेन
सालग्रामशब्दस्यानादिसिद्धो संदिग्ध
एव किमर्थं विचार्यते इति चेत्सत्यम् पु
राणेतिहासभेदेन च तत्स्थाने करूपत्वे
न प्रतीयमानत्वात् तथाहि वाराहपुरा
णे मया देवप्रसादेन स्फुतं मे दारणे

नम् मंदारान्परमेस्थाने विस्मोतहकस
वेमीतिधरण्या पृष्टो वराहउवाच ॥
एतत्तेनमे देवि यन्मां त्वं परिपृच्छसि क
थयिष्यामि ते शुभं मालग्राममिति स्मृत
मित्युपक्रम्य मालग्रामतीर्थस्य तत्र वि।
धिध्यमानानां गंडक्यादिनदीनां सोमेश्व
रादिलिंगानां चोत्पत्ति प्रशंसा त्वका शुभ माले
कायनको मैनीदेवेन स्मिन्परे मम माल
ग्रामे महतीर्थमास्थितः परमं तपः इत्या
दिना कश्चित्मालेकायननामा मुनिः ।
मालग्रामतीर्थममाराहृपीविस्त।
र्धंग प्रसक्तवानितिपूर्वकथासंबंधः
ततः भगवन्देवदेवेश मालेकायनको मु
निः किंच कारतपः कुर्वेत्वदत्तेन्नेविस्म
कि देहतिपुनर्धरण्या पृष्टोथ वराहउ
वाच अथ दीर्घेण कालेन स ऋषिः सं।
शितव्रतः तप्यमानो यथान्यायमप।
प्रमत्तमुत्तमम् अभिन्नपरमश्चायं
विशालं पुष्पितं तथा मनोज्ञं सुभगं चै
व देवाम पितुर्लेभमम् अविज्ञानपरि।

श्रान्तः सालेकायनको ऽद्भुतम् अपश्य
त्तपुनस्सालेश्वभाक्तु भवनं परम् ततो
दृष्ट्वा महासालं परिश्रान्तो महामतिः
विश्राममकरोत्तत्र दृष्टकामो यमं मु।
नीः सालस्य तस्य पूर्वेणास्थितः पश्चा।
त्सखो मुनिः मायया मममूर्छान्माशक्तो
दृष्टेन मामभूत् ततः पूर्वेण पार्श्वेनोत
स्य सालस्य सुंदरि वैशाखमासद्वादश्यां
सदर्शनमुपागतः दृष्ट्वा मां तत्र सम्मति
स्तपस्वी संस्थितव्रतः तुष्टाव वैदिकैः सू
क्तैः प्रणम्य च पुनः पुनः ततो हृष्यमाणो
वै रूपेण मुख्येन सुंदरि प्राञ्जलं परमां प्री
तिं तमवोचमृषिं तदा साधु व्रत समस्ता
भाग सालेकायन सत्तम तपसानेन ते सं।
तुष्टः स्तुत्या चानया तव वरं वरय म।
द्यते हंसि हुस्तपसा भवान् एवमुक्तः।
सत्तमया सालेकायनको मुनिः सालव
दं समाश्रित्य तिष्ठते नांतरात्मना ततो
भाषनमांदे विसकृषिः संश्रितव्रतः त
वैवाराधना भीयन तपस्तप्तं मया हरे दृष्ट्वां

वचःसमाकर्ण्यतस्याभिलषितंवरम् द
त्त्वाभिलषितंदेविसमवोचंवचोऽथतं ।
ग्रन्थस्यगुह्यंवक्ष्यामिमालेकायननन्द
न तवप्रीत्याप्रवक्ष्यामियेनैतल्लेत्रम
न्त्रमे मालयाममितिख्यातंतन्निवोध
मुनेऽद्भुतम् योयंवदत्तस्त्वयादृष्टःसोऽह
मेवनसंशयः एतत्कोपिनजानातिवि
नादेवंमहेश्वरम् माययाचनिगूढोऽहं
त्वत्प्रसादात्प्रकाशितम् एवंतस्यैववरंद
त्त्वामालेकायनकार्यवै पश्यतस्तस्यव
स्यैतत्रैवान्तर्हितोभवम् वृन्ददहिए
तःकृताञ्जगामस्वाश्रमंमुनिः ममता
द्रोवतस्यानेगिरिकूटशिलोच्चये मा
लयाममितिख्यातंभक्तसंसारमोचनमि
त्युपसंहृतमित्यनेनेतिहासेनायमर्थः
सर्वत्रमालेनवृन्दविशेषेणगम्यतेज्ञाय
तेपर्वतविशेषः समालयामगिरिस्तीर्थ
विशेषउक्तोभवति गमलृगतावित्या
स्माद्धातोः कर्तरिचकारकेसंज्ञया मि
तिचकर्मणिचन् एष्टोरगादिनाद्रफेव

श्री.
वृ.वि.
१२

ड्डौ च कृतार्थायाम् इति संपद्यते ननु
ष्ठायाद्वनामनेकार्थत्वादिहमेरपिता।
नार्थत्वं युक्तमेव धातूनामनेकार्थ।
त्वं च महाभाष्यकारेणोक्तम् वपिः
प्रवपने दृष्टे छेदनेपि वर्त्तत इति।
अत्र सालशब्दोदन्तादिः तालादिश्च
तत्रार्थः सलगतावित्यस्मादन्तादेर्धा
तोः सल्यते गम्यत इति कर्मणि घञ्।
वृड्डौ च सारशब्दाद्वा भूमनिंदाप्रसं।
सायां नित्ययोगे तिशायने संसर्गेस्ति
विवक्षायां भवति मतुबादय इति वार्त्ति
ककारवचनादतिशायनस्य विवक्षितत्वात्।
त्वयोरेकत्वस्मरणात्साल इति तथाच
शयमक्रसां पुंसि भूरुह्यमात्रेपि सालो
वरणे सर्जयोरिति सालः पादपमात्रे स्या
त्प्राकारे सर्जकद्रुम इति विश्वः सालोव
द्वांतरे दुर्गे इत्यनेकार्थः द्वितीयस्तु श
लगतावित्यस्माड्धातोः शालति वा प्रना
वलतीतिज्वलितिकसंतेभ्यो णइति।
णे कृते शाल इति सिद्ध्यति शालो हाल

13

उमे मत्स्यप्रभेदे सर्जपादपे इति विश्वः
एवं च दंत्यादिः शालग्रामादिस्थशालशब्दो
दुष्ट एत इति चेत् भवत्प्रमाणबलात्
घटकुंभशब्दवदुभयोर्वाचकत्वे किंनः
छिन्नमित्यत्र शालवृक्षोपशोभिताखि
लपर्वतविशेषस्यैव शालग्रामतीर्थत्वे
प्राप्ते तदुपसंहारमाह तत्रैव एतन्मे।
सर्वमाख्यातं देवेशसंवत्सरे सर्वस्मा।
क्षिप्रदं चैतन्देवेशं द्वादशयोजनम् सा
लग्रामस्वरूपेण मया यत्र स्वयं स्थितमि
ति एतत्क्षेत्रोद्भवाश्च सर्वा अपि शिलाः
पूजने प्रशस्ताः तथा चोक्तं वराहे महादे
वेन शालग्रामगिरौ विष्णुरहं सोमेश्वराभि।
इति तथा तत्रैव पूर्वं गंडकामहत्त्वप्रस्तावे
तत्र तपसा तुष्टो विष्णुर्वरं ब्रूहीति तामाह
ततो हिमांशोमा देवी गंडकी लोकतारिणी
प्रांजलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवी
त् यदि देव प्रसन्नोऽसि देयो मे वांछितो वरः
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो मत्पुत्रतां व्रज ।
ततः प्रसन्नो भगवांश्चिंतयामास मेदिति

श्रा॰
वृ॰ वि॰
१३

किंयाचितंनिम्नगयानित्यंमत्स्येनगलुभया
दास्यामिवांछितंयेनलोकानांभवमोक्षणं
इत्येवंकृपयादेवोनिश्चित्यमनसास्वयं
गंडकीमवदत्प्रीतःशृणुहेदेविवचोमम
मान्त्रयामशिलारूपीतवगर्भगतःसदा
स्थास्यामितवपुत्रत्वेभक्तानुग्रहकारणात्
अत्रापिपूर्वोक्तप्रकारेणधारणीयेयोरभे
दोपवाराच्छिलारूपंश्रीविष्णुरूकमि।
तिष्ठेयम् मत्स्यानिध्याननिषीनांत्वमतिश्रे
ष्टाभविष्यसि दर्शनात्स्पर्शनात्स्नानादा
नाच्चैवावगाहनात् हरिष्यसिमहापापं
वाङ्मनःकायकर्मजम् एवंदत्त्वावरंदे
वैतत्रैवांतरधीयत। ततःप्रभृतितिष्ठा
मिहैवास्मिन्स्थाललोछनः अद्यैवभगवा
विष्णुर्भक्तेच्छयातद्विग्रहः इति पद्मपु।
राणोक्तप्रकारान्तरेणोपाख्यानंश्रूयते न
प्यांकश्चिद्धैदशिरोनाममहात्मानिर्गंगा
तीरेतीव्रंतपश्चकार ततस्तत्तपसातीव
तोषितःशाक्रोमंजवानसंगभिधानांकोवि।
देवकन्यांतत्तपोविघ्नार्थंप्रेषितवान् ततः

सामहेंद्रप्रेषितोवेदशिरस्तपोविघ्नंकुर्वं।
तीक्रुद्धेनमुनिनात्वंजडरूपापतनात्कुटिलत्वाच्च
14 नदीभवेतिशप्तातीवदुःखिताकरुणतरैः
र्वचनैस्तंविज्ञापितवती तथाविज्ञापितोमु
निस्तामित्यवोचत् ततोवाचमुनिःशप्तांतोन
दीभूत्वाजनार्दनम् सालग्रामशिलारूपंवो
दरेधारयानवे तवयशःप्रसरेल्लोकेमुक्तिद
तिनृणामिह सैषावैमेन्नवाग्देवीगंडकी।
सरितांवरा तस्यांविष्णुःशिलामूर्तिर्वरदा
शापाद्भूद्भवेहेति ध्रुवकेशप्रतिपमवचनं
श्रीविष्णोरपिवृंदाशापोयथाजाततोनर्थ
पितत्रैवपद्मपुराणेद्रष्टव्यम् विष्णुपुराणे
विस्तरात्स्वकम् तस्मिन्क्षेत्रेहरोदेवोमन्त्ररू
पेणसंश्रुतः सालग्रामगिरौतस्मिन्शिलारू
पेणतिष्ठति अहंतिष्ठामितत्रैवगिरिरूपे।
णनित्यदा तस्मिन्शिलाःसमग्रास्तुमन्त्ररू
पात्संश्रयः पूजनीयाःप्रयत्नेनकिंपुनः
श्चक्रलांछिताइतिवाराहपोषाढदसमापणे
श्रं. पाख्यानाख्व तथाचवराहे गुह्यानितत्रचा
वृवि. ख्यातिनीर्थानिदशपंचच तथापिकेविला
१४

न्तिमच्छंतेयेरिह्वस्थिताः तत्रबलिप्रदेना
मनुष्येदेवेममप्रियमिस्तुपक्रम्य चक्रा
स्वामीतिविख्यातेतस्मिन्देवेपरंमम च
क्रांकिताः शिलातत्रदृष्यंतममचप्रियाः
तदेतत्स्थेत्रेवसर्वेसमंतयोजनत्रयमिति
अत्रगंडकीनदीजलमध्येस्थिताश्चक्रलां
छिताः सर्वेअपिसालग्रामशिलाः प्रशा
स्तताः तत्रसालग्रामशिलास्वरूपेण
श्रीविष्णोर्विद्यमानत्वादित्यास्ताम् इति
समस्तसामंतचक्रचूडामणिमरीचिनी
राजितपादपीठश्रीमन्महाराजाधिराज
श्रीमदनूपसिंहदेवविरचितेनृपविवे
केउपोद्धातनृपः प्रथमउल्लासः १
अथ मुद्रादेवैपरीमाणमासनेमूर्ति
भेदकम् स्थूलसूक्ष्मविभेदेचचक्रल
क्षणमेवच सम्यग्विचार्यमतिमान्सामा
न्यलक्षणंतथा पूजयन्मुक्तितोनित्यं
यथोक्तफलभाग्भवेदितःकाउकासा
लग्रामपरीक्षोपयोगिमुद्रादिकंविविच्य
लिख्यते तत्रमुद्रातत्ववैखानससंहितायो

15

ब्रह्मोवाच भगवन्देवदेवेश शंखचक्रगदाधर
संशयं मे समुद्भूतं छेत्तुमर्हसि मे विभो साल
ग्रामस्य यत्पुण्यं देवैस्त्रैलोक्यविश्रुतम् तत्रा
पि च हरिस्साक्षात्सर्वदैवैः समन्वितः तत्रा
प्यत्र शिला विष्णोः सूक्ष्माः सूक्ष्मतरास्तथा
प्रादुर्भावैश्च विविधैराकारैश्च समन्विताः
सर्वार्थाः कामदाः प्रोक्ता भोगमोक्षप्रदास्त
था शालग्रामशिलाश्च तथा येन तदाख्यातुमर्ह
सि श्रीभगवानुवाच शृणु ब्रह्मन्प्रवक्ष्या
मि सालग्रामगिरिर्हरिः यस्माद्धरिः स्थित
स्तत्र प्रादुर्भावैरनेकशः लक्षणैर्विवि
धाकारैर्लाञ्छितैश्चैव दृश्यते शैले सूक्ष्म
सूक्ष्मैर्वा मद्रूपपरिकीर्तिता एकपद्मा
कृता यात्तद्दक्षिणावर्तसंयुता च तल्लाञ्छ
नसंयुक्ता भोगमोक्षफलप्रदा पद्मे यस्यां
स्थिते द्वे ताभ्यां च संवृते स्थिते केनापि ला
ञ्छनैश्चक्रावर्तवर्गफलप्रदा लाञ्छनेन।
स्यादौ सर्वत्रशक्तस्य धारः चक्रेणाङ्कृता।
या च पद्मेन गदयाङ्किता तत्र श्रीः प्रसन्नेति
ष्ठेत्सदा संपत्तथाविशेषात् केतुः शंखः लो

शा॰
बु॰ वि॰
१५

ष्ठुनेनविनायास्यादप्रपात्तात्तमास्मृता
चक्रंवाकेवलेपद्मेलांछनमथवागदा
लाञ्छनेवनमालावाहरिलेखासमन्वि
तः तस्मिन्नोहेनदारिद्र्यंनशोकोनरणा
द्भयं नचैवाग्निभयंतत्रयत्रैतद्दृष्टेनवा।
ध्याते ध्येनेमोक्षोभयंतस्यपूजनादेवा।
नित्यशः केवलेपद्मसंयुक्तायासावैकुं
ठउच्यते घोणाकृतिर्वराहाख्योवतलां
छनसंयुता चक्रेणदृश्यतेलिंगंतदातत्र
सुशोभना वराहमूर्तिसंयुक्तासर्वकाम।
फलप्रदा दयान्त्सामोन्नहेसिद्धिंवत्सव
र्गेणपूजिता वनमालान्नवैयस्याःसा।
त्रसूत्रकमंडलः कपिलाख्याभवेद्वरा
यनेश्वर्यप्रदायिका दर्शनात्स्पर्शनेपा
पंत्रसहस्तंव्यपोहति सान्निध्यान्मंत्र।
पूर्वेणपूजनेनफलाधिका स्थूलवि।
ड्डांकितापाचक्रलिशेनसमन्वितः वैन
नेयाभवेन्मुद्रालक्ष्मीस्वसमन्विताः
मात्स्याख्यापरामुद्राचतुर्वर्गफलप्रदा
मीनादिमूर्तिसंयुक्तासर्वकामार्थसंप्रदं

पद्मासनस्था सा मुद्रा सर्वकामप्रदा शुभा
एकैकेनैव चिह्नेन लांछिता तेन शास्यते
अस्याकृतिस्तथा मुद्रा सा त्वमालासपद्मा।
16 का पद्मांकिता भवेन्मुद्रा हयग्रीवेति स्मृता
भयङ्कः खोनैर्मुक्तो नरः पापात्प्रमुच्यते
अहं चैव भवेन्नस्य लस्याये श्वर्यमन्त्रमम्
प्रागुक्तालांछनाः सर्वे यस्यामेकत्र संस्थि
ताः सर्वत्र सर्वदा पूज्या मुच्यते सर्वबंधनै
रिति पुराणसंग्रहेपि ॥ मत्स्याख्या कू।
र्मसंयुक्ता कूर्माख्या मत्स्यसंयुता दृश्या
त्मा मोहसंसिद्धिब्रह्मचर्येण पूजिता ने
त्रे संमीलिते यस्मात्स्वहृत्स्वेकमंडलः
कपिलाख्या भवेन्मुद्रा धनैश्वर्यप्रदायि
का स्थूलचिह्नमुत्वे यस्याः कुलिशेन समा
प्तं वैननेया भवेन्मुद्रा लांछिनेश्व सलां
छिता पूजिता न भवेन्मुद्रां भुक्तिमुक्तिफ
लप्रदेति प्रयोगपारिजातेपि पांचजन्यां
कितायान्तु पद्मेन गदया चैविना तत्र श्रीः
प्रत्यहं तिष्ठेत्सदा संपदमाविशेत् पांच
जन्या शंखैः जयाख्या प्रमामुद्रा चतवैर्मो

श्र॰
कु॰ वि॰
१६

फलप्रदा येषांचैकेनचिह्नेनलांछिता
स्तेवदृश्यते इतिमुद्राख्येलक्षणम्
अथदेवाख्येलक्षणमुच्यते ॥ ब्रह्मांड
पुराणेनारदंप्रतिब्रह्मा देवेनहिविधं।
प्रोक्तंमूर्तितोवर्णतस्तथा चिह्नलक्षण
तश्चेतिविज्ञानमथविचक्षणैः वामना
मूर्तेनतस्याङ्कीधराणांचवामनम् दे
वेवाराहमूर्तेस्तुश्रीधरंठखिलप्रदम्
हयग्रीवस्यवाराहस्तुलसीदेवमथापिवा
देवंनारायणंज्ञेयमन्येषांक्रमतस्त्वथेति
कपिलेनारसिंहेनवामनेनविसितप्रभम्
दामोदरंतुनीलाभमनिरुद्धंतथैवच श्या
मनारायणंदेवंकमलवर्णंतुवैस्तवम् व
सुवर्णमनंतेचश्रीधरेपीतमुच्यतेइति
नारसिंहपुराणेपि वासुदेवंसितंज्ञेयंर
क्तंसंकर्षणंतथा दामोदरंतुनीलाभम
निरुद्धंतथैवच श्यामेनारायणंदेवमेवं
चमुनिपुंगवेति पुराणसंग्रहेपि वासु
देवंसितंविद्याद्रक्तंसंकर्षणंतथा श्याम
कपिलंनारसिंहस्यवामनस्यासितप्रभम्

17

वामदेवंसितंज्ञेयंपंकजेसंकर्षणंस्मृतम्
दामोदरंतुनीलाभमनिरुद्धंतथैवच
षपामेनारायणंप्रोक्तंकृष्णवर्णंतुवैष्णवं
वङ्कुवर्णमनंतंस्यापीतंश्रीधरमुच्यते ।
लक्षणंनरयोगेनतत्तल्लेखमुदाहृतम्
इतिदेवाख्येलक्षणे अथपरिमाणाख्ये
लक्षणमुच्यते मूर्त्तिपरिमाणमित्यर्थः ।
हेमाद्रौपुराणसंग्रहे वृत्तस्त्र्याष्टमोभा
गउत्तमेचक्रलक्षणम् मध्यमेतुचतुर्भा
गंकनीयस्तुत्रिभागकमिति अस्यार्थः ।
सालग्रामदेवंसूत्रेणसंवेष्टितेनतद्वृत्तस
त्र्याष्टमांशेनचेत्सालग्राममूर्त्तिर्भवेत्तदात
उत्तमम् यदिचतुर्भागमितंतदामध्य
म यदित्रीयांशसमंनतदाधममित्युत्तमम
ध्यमाधमत्वेविचार्यंशास्त्रमित्यर्थः एतत्फ
लमपिस्कंदपुराणउक्तम् उत्तमंसुभवेद ।
प्रोक्तंत्रचवर्गनिर्दितंभवेत् मध्यमेनामस
दृशंफलंदक्षिप्रकीर्तितमिति नामसदृश
शमितिदामोदरनारसिंहादिषुमध्येयत्रा ।
प्र·
बृ·वि· मपारीतत्फलदायीकेवलंतन्मात्रलक्षणे
१२

त्कफलोत्कृष्टेति इतिपरिमाणाख्यंल
क्षणम् अथासनाख्यंलक्षणमुच्यते न
ह्यासनेचलत्वविधम् चलस्थिरविषमपा
र्श्वभेदात् नड्डकेस्कंधपुराणे आसने
चचलेपीस्याच्चलेवाचलमेवच विषमे
पार्श्वकेचैवसालग्रामशिलागतमिति
फलमपितत्रैवोक्तं अचलेतुस्थिराल।
क्ष्मीश्चलेतस्थानभंगदम् दुःखप्रदंत
विषमेपार्श्वेचोद्वेगदंस्मृतं आसनेच।
विचार्यैवयासंलक्षणकोविदैरित्यासना
ख्यंलक्षणम् अथमूर्तिभेदाख्यंलक्ष
णमुच्यते सर्वोपिसालग्राममशिलाम्
र्तयोद्विविधाजलस्थलजभेदात् नडुकंध
स्कपुराणे मूर्तयोद्विविधाज्ञेयाजल।
जाःस्थलजास्तथा जलजाःकोमलाःस्नि
ग्धाःस्थलजाःपुरुषरःस्मृताः फलमप्ये
तयोस्तत्रैवोक्तम् तेयस्तेष्टिदाःस्निग्धामो
क्षदाःपुरुषाःस्मृताः इतिमूर्तिभेदाख्यं
लक्षणं अथशिलायाःस्थूलसूक्ष्माख्यं
लक्षणमुच्यते पूर्वोक्तलक्षणलक्षितास।

सालग्रामशिलामूर्तिषु सूक्ष्मा एव मूर्तयः
सूक्ष्माधिकाः प्रशस्ततरा नाश्च पूजनीयाः
तथा चोक्तं पद्मपुराणे सालग्रामलक्षणे
18 तरं यथा एतल्लक्षणसंयुक्ता मूर्तयः फ
लदाः स्मृताः याश्च तास्वपि सूक्ष्माः सूक्ष्मा
प्रशस्ततरास्मृता यथा यथा शिलासूक्ष्म्य
महत्पुण्यं तथा तथा तस्मात्तां पूजयेन्नि
त्यं धर्मकामार्थसिद्धये तत्राप्यामलकी
तुल्यासूक्ष्मा चातीव या तथा तस्यामेव स
दा श्रीः सन्निधाय सह वसाम्यहमिति अति
स्थूला तु या मूर्तिर्गृहस्थस्तां न पूजयेदि
ति निषेधात्स्थूलमूर्तिपूजने वक्ष्यमाणा
रीत्यासति संभवे निषिद्धमिति ज्ञेयं इति
स्थूलसूक्ष्माख्यं लक्षणं अथ शिलायाश्च
क्राख्यं लक्षणमुच्यते वैखानससंहिता
यां नारद उवाच समाचक्ष्व परं रूपं चक्रा
णां लक्षणं मुने सर्वसिद्धिकरं चैव सर्व
कामार्थसाधकं वैखानस उवाच दिव्यं
श्री· वर्षसहस्रं तु हरिराराधितो मया ततस्तु
पू·वि· वाच भगवान्विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः वं रक्ष
२२

लीप्रीतोस्मि तपमानवसुव्रत इत्याक।
र्ण्य मया देवो विज्ञप्तो भुवनेश्वरः सा
त्वया समस्मद्भक्ता चक्राणां लक्षणं प्रभो
कथयस्व प्रसादेन यदि तुष्टोसि माधव
तस्य श्रुत्वा वचो मह्यं स्मयमानोब्रवीद्धि
दं विस्मरुगाच लक्षणं यस्य चक्राणां
तच्छृणुष्व महामुने धर्मकामार्थमोक्षा
णां पुरुषार्थैकहेतुके केचिल्लांछनसं।
युक्ताः शंखोकारेण संस्थिताः केचिल्लिं
गसमोपेता केचिच्चक्रेण संयुताः दशयो
जनविस्तीर्णे मम देवे हि जोत्तम उत्तरे
चैव दिग्भागे प्रमाणं योजनेन तथा मान।
नामा पर्वतस्तच चक्रनामोक्तिना नदी वि।
स्तनामा संशोक्तो धानि मम स्वरूपाणि सर्वतः
त्रिकाले शिवश्चक्रू रक्षापसरोगणसेवितः
शैलमूर्तिरहं तत्र चक्राख्ये नवये विदुः।
षोडशोपचारैर्मंत्रैर्वसंविधायव गं
धैर्विविधश्चैव संस्तूय मधुसूदनम्।
भोजनेच बलिं दत्वा चक्रेष्वासं हरिरेति म
त्स्योक्तिनाश्वयेचक्राग्राग्र्यांः प्रदिदानणां

19

सदाप्रद्युम्नरूपेणस्थितस्तत्रहरिकेश
वः कूर्मीकिताख्येचक्रामहासंततिं।
कारकाः महार्थकारकाविद्याह्वरिस्त
त्रैवावस्थितः वराहमूर्तिसंयुक्तेयत्रच
क्रेप्रदृश्यते प्रजनालभनेराज्यंपृथि।
व्यामेकराजकं नरसिंहाकिकेचक्रेउ
लेमंभविमानैर्वः पत्तैरित्यपैः शत्रू।
णांनाशनंतत्रहृषीकेशाश्रेपरिकीर्तितं स्त
भनेपरसैन्यस्यमहामत्स्यहरंपरं श्रेकि
तेवामनेतस्याश्चक्रेपरमशोभने नाना
रत्नकरंचैवसत्त्वत्रयकरंभवेत् चक्र
मध्येतद्रूपेणजामदग्न्यस्वरूपके तत्र
त्वाम्नेकिनेचक्रेजामदग्न्यप्रकीर्तितं।
गरुडवाराणे गंडकीश्चोत्तरेतीरेगिरिरा
जस्यदक्षिणे देवेन्द्रविश्वसानिसंध्या
त्संवेदेत्रोत्तमोत्तमे योजनद्वादशमितं
चक्रतीर्थसमाकुले तत्रचक्रनदीनाम
तीर्थंब्रह्मविनिर्मितं तस्योत्तरेमहाक्षेत्रे
ममप्रीतिकरस्तथा तत्रकायाभिगताप्त्वः
पाषाणाश्चाविगेश्वराः सचिह्नाःश्चिह्निताश्चे

प्र॰
वृ॰ हि॰
२४

वतारो धरणीतले नराणामपि पद्मयोद्भ।
किंचित्कालनिवासिनां सर्वासिद्धभवे।
चक्रं मल्लके दृष्टपवच एवं तेत्र समहा।
त्म्यं मृगपद्मादयस्तथा चक्रनयन्नरेती
रेलभंते पुण्यमत्तमं सालग्रामशिलास
नानाम्मूर्त्तिसमन्विताः पूजनीयाः प्रय।
त्नेन चतुर्वर्गफलाप्तये हिरण्यवज्रकी
टेन निर्मितं चक्रमुत्तमं पठ पद्मादिभि
टेन तत्वानेकविधं स्मृतमिति धर्मसं।
हितायां हिरण्यगर्भो भगवानाद्योनार
यणः स्वयं वज्रकीटः प्रभूत्वा च वचारख
मुधातले सौवर्णो भ्रमरं दृष्ट्वा देवा स्वरूप
धारिणः उपतस्थुर्महात्मानं भ्रमंतम
तितेजसं षडंघ्रिभिर्जगत्सर्वं व्याप्तमेत
च्चराचरं हिरण्यगर्भं भ्रमरै भ्रांमितं भ्रांत
वत्सदा दृष्ट्वा जगत्पतिं विस्मिं वैनतेयं
सनातनं रुरोध शैलरूपेण जगतां हि
तकारकं निरुद्धवेगः सहसा प्रविवेश।
बिलं महत् तस्मिन्प्रविष्टे भ्रमरास्तहि
लेविविशुः सुभं चक्रुः स्वं स्वं मंक्के देश

कोशकारवदात्मनः नास्तिकानां प्रत्यया
र्थं वज्रकीटाच्छुत्थः चक्राकारं विनिर्मा
णं तत्र कुर्वन्हि सर्वशः जलस्थले मठं चै
20 व तच्चक्रं त्रिविधं स्मृतं निष्केसरं कीटभ्रा
न्तं च चक्रं मठसंज्ञकं इदमेव द्विधा प्रोक्तं
जलस्थलविभेदतः एवं चक्रं द्विधा प्रोक्तं
तत्रापि जलजं वरं क्रमादिमानि चक्राणि
द्विजातीनां खगाधिप पूजायां सुप्रशस्ता
नि मासाणि द्विजसत्तमैः इति विशेषस्त
वराहपुराणे वराह उवाच शिलायां ल
क्षणं सम्यक्काया प्रोक्तं सुविस्तरं वसुदे
वामथो वक्ष्ये चक्राणां लक्षणं शृणु पट
केसरभेदेन चक्रं तद्द्विविधं भवेत् स्निग्धैः
सूक्ष्मैः केसरैर्युक्तं तत्केसरं भवेत् तद्धी
नं मठचक्रं स्यान्नदीकाकृतिकं च यत् पृ
थ्वीकेसरं चक्रं मठचक्राद्विशिष्यते अ
त्रास्तिकारणं यच्च तन्नैः सम्प्रगायते रहस्य
स्यं शिक्षि-लायां तु संभूते कीटकशतैः
प्रीत्या तस्मात्प्रजायेत चक्रं तत्केसरोद्भवं
तद्धीनं यदि संभूते तस्मादुत्पद्यते चक्रं।

अ.
श. वि.
२.

मरसंज्ञं फलाल्पदम् चक्राभ्यां च शिलाशे
पाशाल्लाशल्लाव संभ्वरे यत्नोक्ते द्विविधं च
क्रं तत्तु नदि विधं भवेत् जलजं प्रीत्याचे
गेन कीटकः स्थलजं चैव लक्षणं तस्य क
थ्यते सलिलगं दीप्तिसंयुक्तं चक्रं तज्जलजं
भवेत् कर्कशं हीनतेजो यच्चक्रं स्थल।
जं भवेत् एतयोर्जलजं प्राशस्त्येन दीपवे।
तयोगतः मध्यमं स्थलजं चक्रं पर्वतस्थं च
योगतः पद्माकारं कविचक्रं शिलायाजा
यते धरे समासेन मया प्रोक्तं चक्राणां ल।
क्षणं प्रिये सम्यग्विचार्य सुधियाग्राह्यं स
म्यगर्थमादरादिति एवं जलस्थलकेस
रमठपद्मभेदेन पंचप्रकाराणि चक्रा।
णि भवति एतद्व्यतिरिक्ते शवचक्रगा।
दाप्यत्येवं यच्चक्रं तन्नाग्र धप्रायपठि
तमुक्तं चक्रातिरिक्तं रेखातिमितं ज्ञेयं न
प्रसिद्धचक्रवर्तं दव्यतिरिक्तं चक्रांतरं भ
वतीति निष्कर्षः इति चक्रार्थलक्षणं
अथ सालग्रामसामान्यलक्षणमुच्यते
वराहे चक्रसंख्यानं यत्रास्ति वर्णोक्तिं वा

स्त्रियश्चैव छिद्रंकार्यंचविज्ञेयंनतन्त्रव
संधौरे स्कंधछाले दीरेवान्तेऽलेखापिशा
लिग्रामंनिवेशयेत् इत्थाधिक्येनयोः किं
विह्नहाणीयाङ्कद्विमान्तरइतिसामान्यल
क्षणं नतत्वस्समानोष्ठविशेषतन्मूर्ति
लक्षणेषुदेवाकारवर्णशंखचक्रगदाप
द्मवनमालाकौस्तुभकल्पद्रुमसवर्णाविं
दुरेखादियथासंभवंअस्तैः किंयद्भिस्सम
स्तैर्वाचिह्नैस्तन्मूर्तिलक्षणानांनिर्णय
स्यसिद्धत्वात् मृद्धोदेवप्रमाणंचयासने
मूर्तिभेदके स्थूलसूक्ष्मविभेदंचचक्रल
क्षणमेवच सालग्रामेशिलायास्तुसा
मान्यंलक्षणंतथा सम्यग्विचार्यमति
मान्सालग्रामंप्रपूजयेदिति मूर्तिवि
शेषमनपेक्ष्यसामान्यलक्षणानांकुत्रोप
योगइतिचेत् शृणु तत्रतावन्मुद्रायाः
प्रयोजनमाह वनमालानिवेषस्यास्याः
स्वकमंडलः कपिलाख्याभवेन्मुद्राय
नैश्वर्यप्रदायिका तथा स्थूलविन्दौकि
नायाचक्रालिशेनसमन्विता वैनतेयाभ

षं
वृ·वि·
२१

वैन्मद्वादशलक्षणैश्चसमन्विताः साङ्गपाङ्गो
पणमुद्राचतुर्वर्गफलप्रदेत्यादिसर्वेवास
पर्यालोचनयादार्शपौर्णमासिकप्रण।
यनाग्निनगोदोहनस्यपशुलाभार्थंवन
नलक्षणलक्षितविशेषमूर्तिपूजनाग्नि
न्यतन्नन्मद्वादशलक्षणगुणानांतन्नह्यको।
पात्रफलार्थत्वमेनावान्विशेषः दृष्टांते
फलाभावेसतिनित्यत्वेनचसमाधानाद्वगो
दोहनस्यप्रणयनेप्राप्तिः एकतेत्रफला
भावेसतिमुद्रासद्भावेप्राशस्त्यंतदाभावे
गहानिरिति अथदेवलक्षणप्रयोजन
माह तच्चत्रिविधंप्रोक्तंमूर्तितोवर्णत
स्तथा मिश्रंलक्षणतश्चेतित्रिविधंभव
तिप्रिये तत्रमूर्तितःदेवगुणस्य वाम
नेनप्रतंयस्मात्क्रीधराणांचवामनम्।
देवेवाराहमूर्तेस्तन्नीधरंतदखिलप्रदमि
तिवाक्याद्दोदोहनवदखिलफलार्थत्वं
ग्रतिक्रोधोवर्द्धलक्ष्मवामनःपरिकीर्ति
तइतिनित्यदेवस्यविद्यमानत्वात् मि।
श्रदेवस्यचात्रप्रयोजनं यथहृणफला

यद्येवं शालग्रामेतन्नक्षत्रमाणसामान्यगुणविशि
ष्टमितिज्ञेयमितिवर्णतः प्रयोजनेनवनकव
र्णमूर्तौ वर्णविशेषविधानार्थं तथाहि वर्त
लेस्थूलमसंतेस्पष्टचक्रसमन्विते स्थूलमा
नतमश्चैवादीर्घास्यमतिगह्वरं स्फुरद्वेला
वलिप्रतेनाभिमत्स्योननाभवेत् चक्रस्यो
भयपार्श्वेतत्सूक्ष्मीप्रख्याकृतिर्भवेत् केशा
भारंतुवैनार्शदस्यते चक्रपार्श्वेनरतिगरु
डोकनरसिंहमूर्तौ नरसिंहोमहादेवः श्व
वद्यास्यदंष्ट्रकः ब्रह्मचर्येणपूज्योसौनाम
थाप्तजितोभवेदिति संग्रहोक्तनरसिंहमूर्तौ
ववर्णविधानाभावेसमानियमेनवर्णग्रह
णप्राप्तेकपिलेनारसिंहेतवामनेतसि
तप्रभमितिसामान्यवाक्योक्तकपिलगुण
ठविधानार्थेनचनरसिंहःपीतस्तुमहावक्रे
सुखेपुरुरितितन्मूर्तिलक्षणप्रकरणगत
वर्णविशेषप्राप्त्यैनसामान्यवचनोक्तवर्ण
स्यप्राप्तिरितिवर्णं यतिसंपूजयेदेनंगृह
स्थपरिवर्जयेत् इतितस्ययतिविषयत्वेन
गृहस्थादीनांवर्णविशेषविधानाभावेत

प्र·
वृ·वि·
२२

स्यात्तद्विषयार्थत्वात् यत्रसामान्यविशेषयो।
क्तोभयत्रयोर्वर्णयोरेकत्वे तत्रसामान्यवाक्यो।
क्तगुणस्यविशेषवाक्यप्राप्तत्वेनानुवादक
त्वमेवमुक्तवक्ष्यमाणवर्णविधीनांप्र।
योजनंबोध्यं मूर्तिपरिमाणं १ आसन
२ मूर्तिभेद ३ स्थूलसूक्ष्म ४ देवत्र ५
चक्र ६ सामान्यलक्षणान्येषामपित
त्तन्मूर्तिलक्षणोक्तक्रमेणैवस्यात्क्रमस
तोयायमितित्यायात्सामान्यस्यैवविशे
षनिर्णयार्थत्वमितिध्येयं तथोक्तवक्ष्य
माणतत्तन्मूर्तिविशेषलक्षणेष्वपि
ति दिक् इतिश्रीमहाराजाधिराजश्रीमा
लग्रामसामान्यलक्षणप्रतिपादकोद्विती
यउल्लासः २ अथविशेषलक्षणप्रतिपा
दकस्तृतीयउल्लास आरभ्यते तत्रतावत्
स्थूलवक्त्रोभवेद्विघ्नमौलैकफलदोर्विनः
लक्ष्मीनारायणःश्रीमान्भुक्तिमुक्तिफल
प्रदः द्विवामनसंज्ञःस्याद्भोभूधान्यध
नप्रदः यःस्यात्संतानगोपालःपुत्रपौत्रा
दिवृद्धिदः इत्यादिवचनैर्विघ्नलक्ष्मीना।

रायणादृषिवामनसंतानगोपालादिविष
यमूर्तिनानानाविधफलदातृत्वेनतत्तत्का
मनायापूज्यत्वान्नानासौ वत्सस्थलेचकौस्तुभो
23 भवेदित्सरित्यादिवचनोक्तमूर्तिविशेषस्व
वकलक्षणैर्विनानहिशेषज्ञानाभावेनत
त्पूजनासिद्धिरित्येतदर्थंलक्षणान्युच्यते
तथैवोक्तंपुराणसंग्रहे अनेकामूर्तयःसं
तितल्लक्षणलक्षिताः तैर्लक्षणविशे
षेणज्ञातेशकाननाः कलौ वर्णरूपाय
वयवैः प्रमाणविलांछनैः द्वारदेश।
विभेदेनभेदः केषोविद्यतेइति वर्ण
तोयथापद्मपुराणे शुक्लादिवर्णसंयु।
क्तोद्विचक्रः पद्मसंभवः वासुदेवोजगद्यो
निःकल्मषः पीतांबरोगपः चक्रेद्वारस्थि।
तेज्ञेयः सौख्यैकफलदोर्चिनः चक्रेन्द्र।
मध्यदेशस्थेतेषामान्योन्तरंस्मृण पर
मेष्ठीतितक्तोथसत्यानारायणाद्वयः अ
नेनस्वेवविज्ञेयोनानामूर्तिस्वेवभवेत्।
श्र॰ राज्यंमस्तुधनंचैवनानिवैवांछितार्थकं।
वृ॰ वि॰ ददातिपूजितोलोकेतस्माद्धानार्चयेन्नरइति
२२

शङ्खादीन्यस्त्रादिशार्ङ्गेन रक्तकमलच्छविवर्णो
वज्रवर्णानित्यनारोवर्णाथासाः शङ्खोर
क्तस्तथा कमलोच्छविवर्णो वज्रवर्णो वानिति
वक्ष्यमाणविष्णुवचनात् पुराणसंग्रहे
वामदेवो जगद्योनिः कमलः पीताम्बरो व्या
यः वक्रपाणिरितीमे षड्द्वारचक्राः समी
रिताः अनिरुद्धो हरिः कमलो जामदग्न्य
स्तथैव च वामे वा दक्षिणे वापि पार्श्वे वक्र
समन्विताः लक्ष्मीनृसिंहो विष्णुश्च नरसिं
हश्च भीनिदः बलरामो भूवराहः सयज्ञो
वामचक्रवान् सयज्ञो यज्ञवाराहसहि
तश्चन्यथः अथ विशेषमूर्तिनाकृतिरिति
लक्षणज्ञानाद्दादावेकचक्रादिमूर्तयः
प्रदर्श्यन्ते पुराणसंग्रहे पुण्डरीकः प्रलं
बघ्नो वैकुण्ठो मधुसूदनः पीताम्बरो रामो
बलरामस्सुदर्शनो वीरनारायणश्चैव क्षी
राब्धिशायनस्तथा सीरपाणिस्तथाम
न्त्यः परमेष्ठी तथैव च समल्ली विष्वक्स्वरूप
श्चेत्येकचक्रा उमेमताः अन्येषां मध्ये के
षां विलक्षणं फलं चोक्तं पद्मपुराणे विष्णु

रुवाच नित्यमस्मिन्सदा ब्रह्मन्शालग्रामे
ऽद्वाश्मनि नेत्रैर्वर्णैश्चक्रादिभेदान्ना।
मानि मे शृणु एकोऽनेकस्तथा कृष्णो हि
वर्णो बहुवर्णो वान् एकचक्रस्य संज्ञा स्त
पंचज्ञेया यथाक्रमम् मोहं मत्स्यं तु विष्णुं द
चन्द्राद्यं मरटं तेन तथा रुद्रादि पूजितो नृ।
णां तस्मात्सदा नार्च्ययेन्नर इति । २ अथ द्वि
चक्रमूर्तयः पुराणसंग्रहे मत्स्यकूर्मौ व
राहश्च श्वेतवराहवामनौ लक्ष्मीवराहग
रुडौ वराहो धरणीधरः ततः नृसिंहः परशु
रामो वीररामश्च केशवः लक्ष्मीनृसिंहः
शेषश्चोपेन्द्रो दधिवामनः विस्पर्दी
शरथी रामो बलरामो हलायुधः रामा
विजयकोदंडहस्तश्च त्रिविक्रमः कृ
ष्णो गोवर्धनः कल्कीपद्मनाभो हरिस्त
था प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च गोपालो लक्ष्मी
पूर्वकः तथा संतानमदनो गोपालः
श्रीधरस्तथा बालकृष्णो हयग्रीवो गोपा
म्र॰ लो वंशपूर्वकः मायानारायणश्चैव केव
सू॰ वि॰ लो गरुडध्वजः पुंडरीकाक्षपद्मश्च श्री।

श्रीधरश्च गदाधरः लक्ष्मीपतिर्वा
सुदेवो माधवः शेषशाय्यपि वि
दारणनृसिंहश्चनृसिंहोराक्षसान्त
कः आकाशकालकपीलयोग।
पालनृसिंहकाः विष्णुजिह्वोघोर।
रुद्रविभीषणनृसिंहकाः महार
रौद्रनृसिंहौद्वौविष्णुनामस्तथैव च।
कलिनाशकरामश्च रूपाकरणकुलो
तकः नरशेकरश्रवौद्वौ रूपनाराय
णस्तथा दामोदरो लक्ष्मीधरः श्च
श्रुद्ध हृषीकेशः सेकर्षणाधोक्षजौ
चरत्नाढ्यश्चचतुर्भुजौ त्रैलोक्यमोह
नः कृष्णः सौभाग्यवरदस्तथा रु।
क्मिणीविजयस्तद्वत्रमालाधरं
जयौ पारिजातहरः कृष्णः स्यमन्तक
हस्तथा कालेयमर्दनः श्रीकृष्णस्तद्व
चाणूरमर्दनः कृष्णः सनातनश्च
नः कृष्णो गोवर्धनस्तथा सुदर्शनो
मणिश्च वनमाली च योगराट् श्रम
ताहरणस्तद्वद्गोपाङ्गनस्तथैव च श्री

25

वत्सलोछुनस्तद्वद्वाणीधर एव च देव
देवो जगद्योनि स्वयंभूः कपिलस्तथा
धर्मराजो हरिर्हरो हेहयस्तद्वदेव च हि
रण्यगर्भस्तद्वद्ब्रह्माद्वेशाः परमपूर्वकः
द्विचक्रामूर्तयश्चैता नास्मा कल्पेन प्रकी।
र्तिताः २ त्रिचक्रास्त्वपि तन्त्रैव मूर्तयः
परिकीर्तिताः नारायणो हरिर्हयो लक्ष्मी
नारायणस्तथा तद्वद्दाशरथी रामः शा
न्ताख्यो वासुदेवकः हंसः कूर्मस्तु तश्चै
व केशवो वक्ररूपकः अधोमुखन्नृसिं
हस्त्वशिशुमारस्त्रिविक्रमः मत्स्यमू
र्तिः सीतेशः पुरुषोत्तम एव च त्रिच
क्रामूर्तयश्चैताः समासेन निरूपिताः
३ चतुश्चक्रास्त्वपि तन्त्रैव चतुश्चक्राह।
रिहयश्रीनारामजनार्दनाः त्रिविक्रमः
कंसमर्दी लक्ष्मीनारायणस्तथा वट
पत्रशशीरामो पुरुस्तद्वत्तर्भजः गो
वर्धनश्चैताश्चतुश्चक्रा भवंति हि ४
पंचचक्रमूर्तयो पि तन्त्रैव सीताराम।
हरिहयो पंचचक्रा विमोस्मृतो ५ य

श्र·
वृ·वि·
२५

ह्यचक्रास्तथैव श्रीमूर्तिस्तारकब्रह्मसी
नाराममिमूर्तिकः पुरुषोत्तमोथ
पश्चैवमधुसूदनएवच पद्माभि
रामः षट्चक्रामूर्तयः समुदीरिताः ६
सप्तचक्रास्थापितस्तथैव अनन्तः प्रथ
मोज्ञेयोनृसिंहः सर्वतोमुखः सप्त
चक्राविमौह्येतविज्ञेयो पूर्वसूरिभिः ७
अष्टचक्रास्तथैव महानारायणश्च
वचक्रपाणिपितामहो अनन्तस्तथैव
वाराहाष्टचक्राः समीरिताः ८ नव
चक्रमूर्तयस्तथैव विष्वक्सेनाह
यसर्वेनवचक्रासमीरिताः ९ दश
चक्रमूर्तयस्तथैव हृषीकेशश्चगो
विंदस्त्वनंतोविश्वरूपकः महाविष्ण
श्चपातालनृसिंहः पुरुषोत्तमः स
त्यवीरस्मृतेसर्वेदशचक्राः समीरिताः १०
अथैकादशचक्राः सुदर्शनोरुदच।
कोदण्डानन्तस्तथैवच ११ अथद्वाद
शचक्रमूर्तयस्तथैव ज्ञेयोद्वादशच
क्रस्तमकरंदः सूर्यएवच १२ अथयत्।

26

नरष्टचक्रादिषोडशचक्रान्तामूर्तयः
वसुचक्राद्यनन्तास्त्वनन्ताः पूर्वसंज्ञ।
काः अष्टचक्रादिषोडशचक्रान्ताः रु
द्रोक्तमहानारायणाद्यनन्तसंज्ञकाइ
त्यर्थः २३ अथचतुर्दशचक्रादिचतुर्वि
शतिचक्रान्तामूर्तयः चतुर्दशादिच
क्रैश्चयुक्ताविश्वंभरादिकाः अनन्ता।
स्तत्संख्यान्ताविज्ञेयाविबुधैः क्रमा
त्. २४ २४ अथपंचविंशतिचक्रादिर्यं
वत्संभवचक्रमूर्तयः यावत्संभवच
क्रांकस्तनोनंताविश्वडकाइति २५
निश्चक्राऽपिमूर्तयस्तत्रैव निर्वीलः
वद्धौनोज्ञेयोयोगीशोविश्वपंजरः स
द्योजातोवामदेवईशानश्चंद्रशेखरः
भवस्तत्पुरुषः शंभुशिवनाभिरघोरकं
ठउलिमश्चसर्वास्तनिश्चक्रामूर्तयोम
ताः एवंलक्षणसंपन्नाः शिलाश्चके
रलेकताः पूजनीयाविशेषेणसर्व।
शा॰ कामफलप्रदा इति अथविशेषल
वृ॰ वि॰ क्षणानिभुवनाद्यदशानांमूर्तीरन्
२६

क्रामति मत्स्याद्यादशानन्तैश्च संमिताः
केशवाद्यः अनंतस्तु भवेद्योगो विश्व
रूपस्ततोपरः वैकुंठस्तु ततः पश्चाद्धय
ग्रीववचनर्भजो गदाधरः पुंडरीकाक्षः
पुंडरीकसुदर्शनौ योगेश्वरस्तथावि
स्वपंचरूपयज्ञमूर्तिकः दत्तात्रेयः शिशु
मारो हंसः परमहंसकः लक्ष्मीपति।
रितिख्यातो गरुडध्वजपवच वटप।
त्रशायी च ततो विष्वक्सेनाभिधः पीतां
बरः सत्यवीरः श्रीवाचामृतहारकः नर
शेषो नगरुडो वनमाली ततः परम् म
गरिश्च मकुंदश्च ततः श्रीवत्सलांछनः
धरणीधरो योगराजः श्रीमूर्तिः श्रीम
हायकः देवदेवश्च कपिलोथयः ली
लाब्धिशाय्यपि मत्स्यलाञ्छधनामाचवक्र
पाणिस्ततः परम् बहुरूपी जगद्यो।
निस्त्रिमूर्तिश्च ततः परं विष्वक्सेनो हे
हयश्चैवता वै विश्वमूर्तयः सद्योजा
तो वामदेवो घोरस्तत्पुरुषस्तथा ईशा
नश्चावसक्तो ह्रीशंकरश्चंद्रशेखरः शिव

२७

नाभिर्धवः पश्चाद्गणेशास्त्वेकपर्वहि सू
र्यस्तथाङ्कुउलिङ्गः पञ्चायतनमूर्तयः
हरिर्हरो धर्मराजः परमेष्ठी पितामहः ।
हिरण्यगर्भः स्वयंभूश्चतुरस्रोतश्चतु।
र्मुखः एताः प्रकीर्णकशिलाः सालग्राम
समुद्भवाः उद्देशक्रमतस्तासां मध्येतल
क्षणानि च तथादौ मत्स्याद्यामूर्तय उच्यते
मत्स्यः कूर्मः सूकरो नारसिंहस्ततस्त्ववौ
भार्गवश्चाथ रामः रामः सीताप्राणनाथ
स्तथान्यो रामः प्रोक्तो रौहिणेयोपि बुद्धः
तथाककीतिविख्यातो रूपवतारो विभो
र्दशनारायणस्य क्रमतः कथ्यते लक्ष।
णान्यथ तथादौ मत्स्यमूर्तिलक्षणानि।
ब्रह्माण्डपुराणे दीर्घद्वारगुणान्विताहा
रमध्ये हि च कच्छपक बक्रमेके पुच्छभागे दक्षि
णे शफराकृतिः वामे प्रदपपने रेखा मत्स्य
मूर्तिः शुभप्रदेति पद्मपुराणे त्रयोर्म
त्स्यादयः प्रणामा हि चक्राः खोकसंयुताः
तेषां संदर्शनादेव सर्वान्कामानवाप्नुया
त् ग्रन्थान्तरे मत्स्याकृतिमुखाकारं मुखमे

प्र·
वृ·वि·
२२

दृश्यचक्रकम् श्रीवत्सबिंदुमालाढ्यम
त्स्यरूपंस्तंभेबिंदुरिति तथा नानावर्णै
युतंदीर्घंस्पष्टचक्रंतद्दक्षिणे वामेवा
मत्स्यसंयुक्तंमत्स्यंसर्वफलप्रदमिति ।
पुराणसंग्रहे बिंदुत्रयसमायुक्तंवामे
ऽङ्कंवाशंखलांछने दीर्घंचदक्षिणे
स्यंचमत्स्यंचक्रंसमीरितमिति श्यामे
दीर्घाचकाचवर्णाचबिंदुत्रयविभूषि
ता मत्स्याख्यासाशिलाश्रेयाभुक्तिमुक्ति
फलप्रदेति विश्वरहस्ये मत्स्यरूपेत
देवस्यदीर्घाकारंस्पष्टजिनम् बिंदुत्रय
समायुक्तंकृष्णवर्णंसशोभनम् इति
अत्रब्रह्मांडेकान्विचक्रासमविकृष्टता
मत्स्यमूर्तिंमुख्येनैवस्वीकार्यं इयमेव
द्विचक्रादिविकल्पमपुराणेस्तुन्यागो
णत्वेनस्वीकार्यो तथाग्रंथान्तरोक्तम
त्स्यमूर्तिद्वयंविचक्रस्थिकृष्णत्वेमेकचक्रं
गौणत्वेनस्वीकार्यं तत्रपृष्ठकपाले
दीनांद्वादशकपालस्तावकत्ववदेकादि
चक्रयोस्त्रिचक्रस्तावकत्वान्नप्रशस्तिया।

28

क्रमाच्चक्रत्वान्न प्रतिचक्रातिरिक्तैकच
क्रादिचक्राणां मूर्तिः स्वीकार्येति चेत्तैका
चक्रादिचक्रमूर्त्योरभावेन तद्देशक्रमेत
स्यैकचक्रे द्विचक्रत्वयोः कथं तस्याति।
विषयतापत्तेः तस्माद्वाक्यांतरानुरोधे
नोत्तमस्मध्यमाधमभावेन तिस्रोपि म।
त्स्यमूर्तयः स्वाकार्याः नन्वेवं ग्रामोऽत
निश्चक्रापि मत्स्यमूर्तिरतिरिक्ता भवति
ति चेन्न वाक्यांतरानुरोधाभावात् सा।
मान्यविधिरस्पष्टः संक्षिप्तेन विशेषत
इति न्यायात्तेन तस्याश्चक्रोपसंहारस्य
वोचितत्वात्सर्वोपसंहारन्यायेनोद्ध
योरेकस्य वाचकस्य पद्यासंभवे कार्यः
मात्स्यं चक्रेत्वन्न सर्वसाधारणे किंतु
त्प्रकरणसंग्रहोक्तलक्षणलक्षितं ग्रा
संप्रकरणगतसलक्षणस्य प्राबल्यात्
ग्रन्थापमपरो विशेषः चक्रसंख्यान्त
वदेका परिभाषाशास्त्रादिदंरूपादिनी
यातन्त्रप्रकरणगतसमान्यमूर्तिग्रा।
ग्रायथासामान्यरामम जौ द्विनसंख्यो

प्र.
वृ. वि.
२८

क्रान्तीयाचतन्नद्विशेषमूर्तिगताऽऽराणां
तरवाक्योयान्ना यथाश्रीराममूर्तौचनः
संख्योक्नौपवंसति कोदंडीऊरूदंडभः
शणामलोन्नन्नष्टष्टकः रेवोढयममाय
क्राहारयापौंधनधरः श्रीरामइतिवि।
ख्यातोभुक्तिमुक्तिफलप्रदइतिश्रीवाण
ह्योक्तश्रीरामह्योक्तश्रीराममूर्तौचक्रसंख्ये
नक्तेवसतिकावासंख्याग्रास्यानननाव।
दाया नस्यामूर्तिविशेषमनपेक्ष्यसप्रद
शवनस्मामान्यरूपत्वेसतिपंचदशावस्था।
करणागतमान्यमूर्तिगतविशेषरूप
नयावाधस्यैवोदितत्वात् प्रकृतोदा।
हरणेयद्यपिविरोधाभावेनवाधाप्रस
क्तिस्तथापिविरोधेयन्यायोद्रष्टव्यः
तस्मात्प्रकरणगतसामान्यमूर्तिगता
चक्रसंख्याग्राह्या नचापिकृतोदाहर।
णादाविषयमपिसंख्यासंभवति किंतु
पुराणांतर्गतमूर्तिविशेषस्यचसंख्या
याह्यामह्य प्रकरणापेतयापिचक्रप्र
माणादिवरत्वांतरप्रकरणस्यैवप्रावल्ये

त्. तस्मादन्तश्चक्रसंख्यादौ तन्नद्वान्तरप्रक
रणस्यैवशागतत्वरणेनगतिप्राप्तसंख्यादी
नां पूर्ववद्दपदानं तदभावे सामान्यमूर्तिग
तोपादानं तदभावे परिभाषाप्राप्तस्योपादा
नम्यमितिविभागः एतेन वर्णोक्तस्यादि
त्यपिव्याख्यातानि तन्नद्विचक्रैकचक्रमू
र्त्योर्वकुत्वलदान् तेन सङ्ख्येवं तद्विरुउ
द्विचक्रमूर्तेरवगौणत्वमितिचेत् तस्याध
नयोरवैरीणत्वमात्म्येगौरवस्यावश्यकल्प।
नीयत्वात् अन्यथागोदोहनेनेहत्याग।
योः पशुफलकत्वेनतुल्यत्वेनोद्भियाग
स्यसर्वथानर्थानप्रसंगापत्तेः तस्मात्सा
मान्यगौरवलाघवप्रयुक्तएवसंख्यो त
कल्पोनकिलयुक्तइति अयंप्रकारस्तु।
वक्ष्यमाणेतन्मूर्तिलक्षणेषुन्यस्ते।
स्यः विशेषंतत्रतत्रप्रदर्शयिष्यामइति
इतिमत्स्यमूर्तिलक्षणानिसमाप्तानि
अथकूर्ममूर्तिलक्षणानि पद्मपुराणे
कूर्मस्याकारचक्रांकाशिलाकूर्मःप्रकी
र्तितइति इदंचक्रलक्षणविशिष्टकूर्म।

ग्र.
कृ.वि.
२९

लक्षणंवोध्यं अस्मि कूर्मस्त्वपोन्नतःपृष्टे
वर्त्तुलावर्त्तशोभनः हरितेवर्णेमाधवे।
कौस्तुभेनचचिह्नितइति पुराणसंग्रहे
तन्नलक्षणसंपूर्त्तंभानोर्वलयपंचकम्
कूर्मरूपंसचक्रंचवंडुलेभेसर्वकामदमि
ति चिन्तारहस्ये कूर्मस्त्वपोन्नतःपृष्टेवर्त्त
लावर्त्तसंयुतः हरिद्वर्णःसमाख्यातःकौ
स्तुभेनैवचिह्नितइति २ पाशांकुशांकि
तंदेवंनीलवर्णंविशारदं कूर्मदेवंभज
न्नामयश्चलोक्यियमाप्नुयादिति २ इंद्र
नीलनिभाख्यलाग्निरेखोलांछितोतमा
कूर्ममूर्तिरवक्रोनाडुलेभासर्वकामदेति
३ कूर्मचक्रोद्भवंपृष्टेवर्त्तलावर्त्तशोभितं
सर्वकामप्रदंह्येयंसाक्षेसौभाग्यवर्धनमि
ति ४ यंतेमोदोमवेन्नसपूजकस्यनसं
शयः अन्यत्रापि कूर्मस्याडुन्नतशिराः
पृष्टभागेवरोन्नितः विख्यातोडुलेभः
सर्वमनोरथफलप्रदइति वाराहपुराणे
वर्त्तुलःकमठाकारोवनमालादिचक्र
वान् प्रणामाभोहेमविंदुश्चकूर्मस्तम्भ।

30

विठ्ठलेभरुति ग्रंथांतरे वर्तुलंपृष्ठमम्बुद
लेपृष्ठभागेनतयोन्नतम् द्विचक्रेवल्गुरेखा
द्यंकूर्मदेवेसनातनमिति चतुर्थोकूर्म
मूर्तिःस्यात्पार्श्वभागेवृतविना विख्या
ताद्विलेभासर्वमनोरथफलप्रदा विद्वर
योर्विनाशंत्वचक्रभजताप्रपिवेति अत्र
निरूपपदत्वात्सर्वेषांविदवः सौवर्णीरेखाः
दीर्घदक्षिणवामास्याभानोर्वलयपंचकैः
भूषिताकूर्ममूर्तिःस्यादुलेभासर्वकाम
देति वन्नायनाकूर्ममूर्तिः कनकच्छविसं
युता मृहीत्वाकृतिर्वापिचक्रस्योभय
पार्श्वतः कूर्ममूर्तिःलिंगेशानसर्वकाम।
फलप्रदेति गरुडेवर्तुलाकमठाकारा।
दीर्घदाणात्वैवलेग नाभिचक्रयुतारम्या।
कूर्माकारोन्नतपार्श्वतः स्थिरासनाचल
स्पृष्टाउन्नतानीललोहिता कूर्ममूर्ति
रितिख्याताप्रत्ययोत्रविवर्धिनी अत्रकू
र्ममूर्तेः त्रयोमत्स्यादयः पूर्णमाद्विचक्रा
त्वोकसंयुताइतिमत्स्यप्रकरणगनमा
मान्यवाक्याद्विचक्रत्वमेव यद्यपिशास्त्रं

श्री॰
कू॰वि॰
३॰

तथानाभिचक्रयुतेष्वनेकप्रकरणागत
विशेषवाक्येनाधिकरणविशिष्टैकच
क्रौ तस्य विहितत्वात्त्रिचक्रमपि भवति
एवमग्रेऽपि यत्र यत्र नाभिचक्रकथनेन त
त्रतत्रैकचक्रातिरिक्तचक्रोत्तरं ज्ञेयं इयं
कूर्ममूर्तिर्द्व्याधिकत्रिविनात् तथा
चक्ररहितकूर्ममूर्तिलक्षणेऽष्टकवाक्या
द्विचक्रत्वमनुसंधेयं तथा मत्स्यमूर्तिप्र
करणागतमवस्थायैतस्याप्युत्तमम
ध्यमाधमत्वं ग्रंथगौरवात्तु विशिष्टं प्रदा
र्शितमिति तस्मादियं द्विचक्रा त्रिचक्रा
वा ज्ञेयेति कूर्ममूर्तिलक्षणानि अथ
वराहमूर्तीनां लक्षणानि तत्र च तावद्व
राहस्य भेदाः यथा वसुधावराहस्या
त्राद्यः स्पृष्टसंज्ञकः पृथ्वीवराहस्त्वपर
स्तृतीयो लक्ष्मीवराहकः श्वेतवराहकश्चै
वैतेषां लक्षणमुच्यते तत्रादौ स्पृष्टवरा
हस्य लक्षणम् पद्मपुराणे वराहस्य
तु विज्ञेयश्चक्रैकस्य समदंष्ट्रजे तस्य सं
पूजनाद्देही प्राप्नोति मनसेप्सितमिति

31

तथावराहाकृतिराभ्रयष्टकादिभिर्लक्षि
तः वराहइतिसंप्रोक्तः सर्वकामफलप्र
द इति ग्रंथांतरेपि दृष्टरेखासमायुक्ता
वराहाकृतिरेववा आस्यमात्रेणवैनास्ये
पादलांगूलकेनथा अतसीकुसुमप्र
ख्यानीलोत्पलनिभानथा दीर्घाकार
नवेदीर्घाहारयुक्तासमंजसेन दृष्टोन्नतं
वदीर्घास्यावामनस्यकृगणकम् दृश्य
तेकौस्तुभाकाररेखादृष्टेचपार्श्वतः व
राहमूर्तिरित्युक्ताराज्यलक्ष्मीप्रदायिका
पुत्रपौत्रादिवृद्धिंचप्रज्ञाज्ञानप्रदासदे
ति अस्यमात्रमितस्यवराहाकृतिकमि
तिज्ञेयं अत्रापिपूर्ववन्निकृष्टवक्तव्यत्वा।
त्वाभ्योमत्स्यानकस्योज्ञेयो वराहे वराहे
शक्तिलिंगेनचक्रेचविषमेस्थिते इंद्रनी
लनिभंस्थूलंत्रिरेखालांछितंशुभमिति
तत्रैव कूर्मांगांतीवर्यपश्यद्वराहेरूपम।
व्ययम गोष्पदंयत्रदृश्यतेनवराहोनात्र
संशयः कूर्मांगयुक्तेवराहरूपमित्यर्थः
अत्रद्विचक्रास्याकसंयुतेत्यनेनैतस्याव

राहकृतिविवेकः अस्यात्तुपदेशातिदेश
वाक्याभ्यां हि चक्रत्वमेव अथ धरणीव
राहलक्षणं वराहपुराणे दीर्घास्ये।
श्यामलाकारे हृस्ववलयवेष्टिते द्वार
देशे लग्नचक्रे भूवराहं विदुर्बुधाः पु
राणसंग्रहे अथ स्वक्रमसंपिण्डंपृष्ठो
न्नतमपीनकम् वराहं धान्यफलदं
सर्वैराराधनीयकम् अंकुशाकारवद
नं भूवराहं शुभं विदुरिति अस्यामपु
क्तवाक्याभ्यां हि चक्रत्वमेव अथ लक्ष्मी
वराहलक्षणम् वराहे दक्षपार्श्वगते
चक्रे समलग्ने प्रदेशतः वनमालायुते
लक्ष्मीवाराहः परिकीर्तित इति एतस्मा
त्पुष्करिण्या हि चक्रत्वमेव अथ श्वेतव
राहलक्षणम् वराहपुराणे दीर्घंचो
णासमायुक्तमेकं दंष्ट्रानिर्मले वनमा
लायुतं रम्यं श्वेतवाराहमुच्यते इति न
सिंहपुराणे गोक्षीरवर्णमन्तलं वनमा
लांकितं तथा श्वेतवराहकं नामतस्य
पुण्यमनंतकमिति पूजनादिति विशे

थः अस्याप्युक्तरीत्या द्विचक्रत्वम् इति व
राहमूर्तिलक्षणानि अथास्यावतारक्रमप्रा
प्रवाद्धिदारणारान्तसमोत्तकनृसिंहयोर्ल।
क्षणमुच्यते ब्रह्माण्डपुराणे विदारणा
भिधानंस्यान्नृसिंहंदीर्घकेसरम् श्वेतश्च
क्रेवक्त्रहारं दक्षिणोन्नतमस्तकम् विदा
रणमितिख्यातं दंष्ट्राभ्यामुपशोभिते।
ब्रह्मचर्यविलोपेन नरसिंहोर्चितोपरि
चौरशत्रुभयंतस्य वह्निना दह्यते गृहमि
ति अत्र स्थण्डिलशायनस्त्रीवर्जनादिरूपं
ब्रह्मचर्यंतस्यलोपेनाशस्तदानार्हस्या।
अन्येनेपूजयेत्तदा तस्याकफलंभवति न
विशिष्टब्रह्मचारिणां अत एव ब्रह्मचर्य
णपूज्योऽसौ यतिस्तं पूजयेदेनं गृहस्थः
परिवर्जयेदित्युक्तम् तथाकपिलोग्रीषि
मालाढ्योरक्तबिन्दुसमन्वितः विदारनर।
सिंहोसौदीर्घकेसरशोभितः अत्रवि।
शेषाभावे सति वामपार्श्वस्थितेनचक्रेद्वि
चक्रंचवक्रस्यचक्रमित्यादिनृसिंहलक्षण
प्रकरणगतनारदग्रन्थाग्रीयमुपतिष्ठ।

अ.
वृ. वि.
१२

32

तत्रैवेद्विचक्रत्वमेवयासे एवमन्या।
ग्राप्यन्तसंक्षेपम् अथ रात्लसांतक।
नृसिंहलक्षणम् अस्तोऽत्र पुराणे वक्र
छिद्रे भिन्नचक्रे स्ववर्णकनकाविंते
तद्वात्लसांतकेतेयन्नृसिंहं गृहदाह।
कमिति सवर्णशोभनवर्णे तथा
अस्याष्टचक्रे मत्स्यास्यंकेशभारमनो
हरम् तद्विनाणहसंज्ञेयं नृसिंहं गृह
दाहकम् अत्रापि पूर्ववद्विचक्रत्वम
पसंहारस्य पूर्ववत् अत्र दशावता
रत्नायपणा रुत्वा द्विदारण रात्लसांतक
नृसिंहयोर्लक्षणं केनं अविशिष्ट।
सत्र दशानृसिंहलक्षणानि वक्तविंश
तिम् निक्रमेणास्य षष्ठीभवेन्नीतिनृसिं
हलक्षणे अथ वामननृसिंहलक्षणे
वामनाख्योहरेर्मूर्तिः द्विविधा परीकी
र्तिता स्थूलवामन संज्ञैकान्यपराद
धिवामनता तत्राद्यः स्थूलवामनलक्ष
णम् पद्मपुराणे वामनाख्योभवे
द्वेदोक्षेपायः स्यान्मराइतिः ऊर्ध्व

33

कृत्स्नघनश्चक्रः सोपि स्वार्थं प्रवदन्त्या
म् ब्रह्मपुराणे अतसीपुष्पसंकाशो।
बिन्दुनापरिशोभितः वर्तुलश्चातिह्र
स्वश्च वामनः परिकीर्तित इति पुरा
णांतरे अतसीपुष्पसंकाशो बिन्दु।
नापरिभूषितः परिज्ञानघनो वज्रो
वर्तुलश्चातिशोभनः अन्नपानसमृ
द्धिः स्यात्सर्वसौभाग्यवर्धनः आरो
ग्यबलदश्चैव वामनः परिकीर्तित
इति ग्रंथांतरे केरपंकसमाकारो।
लोपंचकभूषितः वर्तुलश्चातिह्र।
स्वश्च वामनः परिकीर्तित इति वराहे
इंद्रनीलनिभाभासं वनमालांकितोज्ज्
ज्वलम् कृष्णं च वर्तुलं चैव वामनं प
रिचक्षते इति ब्रह्मांडपुराणे वर्तुले
स्निग्धसमंते नष्टचक्रसमन्वितम्
ह्रस्वमत्ननतमुत्तुंगस्थदीर्घास्यमति
गह्वरम् स्फुरद्रेखावलिप्रांतं नाभि
लक्ष्मीन्नतो भवेत् वक्रस्योभयपार्श्व
वद्गरीपुष्पाकृतिर्भवेत् केशभारेन

अ॰
वृ॰वि॰
३३

वैनासंहृशपतेवक्रपार्श्वतः वामनेगृहि
ण्येश्रेष्ठंपद्मंसौभाग्यसंपदः गृह्णन्नुक्ता
न्नवहिंविभूषालंदिशतिध्रुवम् मध्यव
क्रेवामनेवन्नणामीप्सितदायके अन
मीपुष्यप्रख्यैचकिंचिदुन्ननमस्तकम्
नहामनेकामदेनकिंचिद्धैस्पष्टवक्रकम्
वर्तुलेनीलमेघाभंवनमालासमन्विते
सूक्ष्मरंध्रंवहन्तक्रहिंवामनेसुविद्रुलंभमि
ति अत्राप्यवतकवक्रसंख्यानाहिचक्रेवाम
नेविदुरितिमामान्यवचनान्वहिचक्रने
तथाप्रूर्ववलिक्रान्त्यवक्रत्वाभ्यामुख्यै
नकल्पोज्ञेयो यथासंभवमुपसंहारो
पिपूर्ववद्विधेयः अवशिष्टदपिवामना
लक्षणमनुसंख्याप्रज्ञायेवन्नविंशतिम्
तिप्रक्रमेसंपत्स्यतीति इतिवामनम्।
तिलक्षणं अथपरशुराममूर्तिलक्षणा
णाम् जामदग्न्यस्तुभगवान्द्विविधः परि
कीर्तितः एकस्त्वयतनपाख्यानोद्वितीयः
शांतसंज्ञकः पुराणसंग्रहे सितकृष्णार
लोपेतेदीर्घाकारंवहन्हिले भिन्नभागगा

नेचक्रं नामदक्षिणतोपि वा चक्रभागे भ
वेद्धिह्रस्वः परस्याकृतिरेखया प्रक्षेतिशेषः
इष्टेवा पार्श्वतो वा पिरेखो दण्डाकृतिर्भ
वेत् जामदग्न्यस्तु भगवान् चंनीयो मह्री
भूतामिति विस्तरस्तस्य वाणाचार्योक्ति।
तोदेवः स्वर्णवर्णः स्वबोमनः जमद।
ग्निसुतो रामोमुक्तिं भागान्प्रयच्छतीति
पुराणांतरे लसत्परस्वरेखायो ह्रवीश्या
मत्वयोत्ततः नाभिदेशालस्यचक्रोराम।
मोजमदग्निजइति प्रथमानपरस्वराण
लक्षणम् पुराणमेवरह केवलंनाद्धि
तेष्टे परस्याकृतिरेखया सजामदग्नि
भगवांशेतात्स्येः शांतिदोर्विन इति ॥
अत्रानुक्तसंख्येनाद्धिचक्रनमेवोभयोर्भ
वत्येवंवर्णस्यानुक्रमतेमतिपूर्ववदाये
य्येतिन्यायेन प्रकरणगतमिनकुलेष
द्धकस्त्ववर्णकैर्यथासंभवंसमस्तेवूस्ले
वोपुक्तंतेत्सेयम् तथाविद्धान्यनवकृ।
नाभ्यांपूर्ववन्नाख्योनकल्पनमपीति
इति परस्वराणामनुक्तिलक्षणम् अथदा।

अ॰
वृ॰ वि॰
३४

शरीरिरामलक्षणम् तत्रादौ भेदः पुरा।
णसंग्रहे रामभूर्तिर्द्वादशधा ज्ञाघोराम
पवहि रामवालो द्वितीयः स्यात्मीनाराम
स्तृतीयकः नारकत्रसंज्ञौ दशकेच्छ
लांतकः वीरो विजयकश्चात्मो हृष्टकोद
उपर्वकः कलिनाशको रामः श्रीराम
श्चततः परम् पद्माभिरामसंज्ञः स्याद्वाद
शः परिकीर्तितः ग्रन्थेष्वलक्षणं वक्ष्येक्र
मेणाक्रषिसन्नमेति तत्रादौ रामभूर्तिल
क्षणम् ब्रह्मपुराणे रामचंद्रस्तथा त्रिर्यो
ह्वीभश्चक्रशोभनः इष्टे देउस्तथा पार्श्वे रे
खोद्दितयसंयुतनइति अत्रानलकचक्रसंख्य
त्वाच्चक्रशोभनइतोकयद्वः कार्यः पुराण
संग्रहे वाणेन धनुषा युक्तः पद्मरेखो सम
न्वितः कोदंडीकुक्रुरांडोभोमध्येचक्रवि
राजितः कल्पद्रुमसमायुक्तः इष्टेच श्या
मवर्णकः रामोदाशरथिर्ज्ञेयोऽतुलेभोम।
वनत्रयेइति ग्रंथांतरे धनुर्वाणयुतेदी
र्घस्थूलदीर्घेमविंडकम् नाभिचक्रेवक्र
ह्रिंद्रूपणमेदाशरथिंविदुरिति अथस्ना।

भिवक्त्रकथनात्सर्वत्रद्विचक्रत्वमेव नैवैक
वक्त्रोपिगारुडपुराणेश्रूयते एकवक्त्रानव
दनेकल्लवर्णासशोभना सीताराममूर्तिर्वि
35 ज्ञेया पूजकस्य बलिप्रदेति एतस्मात्तु इष्टफ
लदानत्वेनावशिष्टयोर्मध्येकल्पत्वेनस्वी
कार इति अथ वालरामलक्षणम् ब्रह्म
पुराणे एकस्मिन्नेववदनेचतस्रश्चक्रौतुष
प्रभः चापबाणांकुशछत्रध्वजचामरसंयु
तः वनमालाधरो देवः सीतारामः प्रकीर्ति
तः सर्वसौभाग्यदः प्रोक्तः सर्वत्र विजयप्रदः
अथवाथ द्वारद्वयेचतस्रश्चक्रौक्रमतस्त्वेक
कवान् बाणतूणीरचापाढ्यः सीतारामः
स्मृतितः एतल्लक्षणद्वयलक्षितयोश्चतु
श्चक्रपंचचक्रयोः सीतारामयोर्मध्येत्वाद्य
कल्पत्वेशर्वमेवोभयोर्द्वारान्तेप्रतिपादित
मितिनात्रप्रतिपाद्यमितिज्ञेयं पद्मे ऊकु
टौतुसमाकारश्चाथश्वकेचकुंडलम् द्वारदेश
समेचक्रेकल्पवृक्षसचिह्नितः वामपार्श्वे
प्र. शिरश्चक्रोरेखयाश्चभल्लाङ्कितः सीतारा
वृ. लि. मःसविज्ञेयोभक्तिमुक्तिफलप्रदइति व
३५

कैः इति स्वामी यो मत्स्यमीनेन चक्रसमीपेऽधो
भागे कुण्डले भवतीत्यर्थः सदा पंचित्रिचक्रोपि
भवतीति अथ तारकब्रह्मसीतारामल।
क्षणं पद्मपुराणे श्वेतः द्वनेन धनुषा
णोत्बरेण च लांछितः विलग्नपद्ममाग
क्रः खड्गदर्शनसंयुतः श्यामलोन्नतपृ
ष्ठश्च स्थूलजंबूफलाकृतिः सीतारामः।
स विज्ञेयस्तारकब्रह्मसंज्ञित इति अथे
स्यष्टपवषट्चक्रः अथ दशकंठकुलांत
करामलक्षणम् ब्रह्मांडपुराणे कोदंडी
कुक्कुटांडाभः श्यामलः पृष्ठसंततः रेखा
द्वयसमोपेतो द्वारपार्श्वे धनुर्धरः धनु।
श्चाकृतिका रेखा दक्षपार्श्वे संयुतोपि वा पृष्ठ
तो वामभेवद्धामो दशकंठकुलांतक इति।
अथैतल्लक्ष्मचक्रनाभिचक्रः अथ वीरराम
लक्षणम् ब्रह्मांडे बाणतूणीरचापांकः कुंड
लीस्तवकमाहितः मूलकेसरचक्राढ्यो।
वीररामः श्रियावहः अयमपि पूर्ववद्धि
चक्रएव अथ विजयरामलक्षणं ब्रह्मांडे
दिव्यबाणेनसंयुक्तश्चापतूणीरसंयुतः।

36

करालवदनो यस्तु बिंदुयुक्तश्च शोभितः
मस्याद्विजयरामाख्यः केसरोपेतवक्रक इ
ति अयमपि केसरद्विचक्रः अथ हृष्टरा
मलक्षणम् अस्मादेव मूर्ध्निमालायवद्वौणौ
पार्श्वे रेखायुतस्तथा हृष्टराम इति प्रोक्तो भ
क्तिमुक्तिफलप्रद इति अयमपि द्विचक्रः
अथ कोदंडरामलक्षणम् अस्मादेव धनुर्वे
केन संयुक्तो वर्तुलः किंचिदायतः कोदं
डरामनामास्याकुन्दनीलोत्पलप्रभ इति अ
यमपि द्विचक्रः अथ कलिनाशकराम
लक्षणम् पद्मे जंबूफलसमाकारः कृष्ण
वर्णेन सबिंदुकः षष्ठेमस्थिरमास्येव चक्रे।
मकरकुंडले ललाटे हेमवाणेन बिंदुना।
धनुर्बाणयुतः कलिनाशकरः प्रोक्तः सर्व
कामफलदः अपुत्रो लभते पुत्रं सर्वमंग
लकारणमिति षष्ठेमस्थिरम् अस्येव चक्रे
ललाटे मकरकुंडल इत्येवं द्विचक्रमित्य
र्थः अथ श्रीरामलक्षणमुपद्मपुराणे।
वदनेप्येकवदनश्चान्तवेक्रोत्तदप्रभः।
श्रीराम इति विख्यातः पीतकेसरचक्रयुक्

ग्र० वृ० वि० ३८

वराहे कोदंडीकृतकराश्चाभः श्यामलोन्नत
पृष्ठकः रेखाद्वयसमायुक्तो हारपार्श्वेध
नर्धरः श्रीराम इति विख्यातो भुक्तिमुक्ति
फलद इति अथ वदनयोर्द्विचक्र इत्येवे
वनश्चक्रद्वयस्यार्थः वराहो लक्षणेष्वेव
मेवेति पूर्वमेव प्रपंचितम् अथ वनस्था
ज्जीभाण्डारी श्रीराम इत्येवं वृंदावनहारा इ
ति अथ पट्टाभिरामलक्षणम् ब्रह्माण्डे पु
वैभागे त्रिवदनः पार्श्वचक्रेण संयुतः वा
णतूणीरचापाढ्यः कल्पवृक्षसमन्वितः
सिंहासनसमारूढो रामः परिजनैः सह
पट्टाभिराम इत्युक्तः सर्वलक्ष्मीप्रदो वृणा
मिति त्रिषु वदनेषु पार्श्वचक्रो वैषट्चक्रः
स्पष्टः इत्यर्थः इति राममूर्तिलक्षणम् अ
थ बालराममूर्तिलक्षणमुच्यते तस्माद्व
योभेदः पुराणसंग्रहे बालरामः क्षीरपा
णिः प्रलंबघ्न इति च यः प्रभेदः बालराम
स्यैतेषां लक्षणमुच्यते पुराणसंग्रहे दी
र्घाकारो बृहद्द्वारः श्वेतलांगलचिह्नितः
एकचक्रः समस्तकः पृष्ठे नीलोत्पलप्रभः

बलभद्रइतिख्यातोबलवंशविवर्धनइ।
ति एकचक्रस्त्वयंस्याद्दृष्टपवंग्र्यान्तरे स्थिता
भोहलविक्राख्योसम्यलाकृतिरेवच नी
लोत्पलप्रसूनाभः पृष्ठेचोणासमेतोपिवा
बलशालीभवेद्रामोवंशविवर्धनइति
तथा द्वितीयोवामचक्रस्थरेखोचैवनद।
ह्लिले बलशालीभवेद्रामोलांगलेनांकि
तःप्रभृतिनिम्नलचक्रोभवेद्देवोहरिला।
हितवर्णकः बलभद्रःसविज्ञेयोगोत्रकी।
र्तिविवर्धनइति अत्रविषपिलक्षणेश्रूवे
क्तामेपीवावाचात्मायाभ्यामेकचक्रत्वमे
व अथसीरपाणिलक्षणं पुराणसंग्रहे
सर्वत्ररक्तवर्णःस्यात्कृतनीलाभवर्जितः
सचक्रोवक्रचक्रोवासीरपाणिःप्रभप्र
दइति अथमपिपूर्ववदेकचक्रएव अथ
प्रलंबघ्नमूर्तिलक्षणम् पुराणसंग्रहे
एकचक्रस्तुवदनेरक्तवर्णसमन्वितः प्र
लंबघ्नइतिख्यातःपूजितोमंत्रदायकइति
अत्रापिपूर्ववदेकचक्रत्वंयद्यपित्रिषपिम्
तिषेकचक्रत्वमेवप्राप्तं तथापि निष्के

सरोधचक्रस्तु सपद्मश्चक्रः सकेसरः
पद्मनाभ इति प्रोक्तो विपरीतो हला
युध इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तपद्म
नाभलक्षणप्रसंगेन तेषामपि हि
वक्रत्वमपि भवतीति तेन तेषां हि वक्र
त्वमेकचक्रत्वं च समाख्यानकल्पितं ।
न स्वीकार्यमिति इति बलराममूर्ति
लक्षणम् अथ बौद्धमूर्तिलक्षणे
साहिविधा निर्वाणबुद्धः शर्विकाबु
द्धदेवश्शर्विकाचेति तत्राद्या वराह
पुराणे अंतर्गर्भसंयुक्ते चक्रहीने
तथा भवेत् निर्वाणबुद्धसंज्ञोसौ ।
ददाति परमं पदमिति द्वयमपि ।
स्यैष्ठवतिस्पृक्का द्वितीयापुराणे ।
मध्ये अंतर्गर्भसंयुक्तं चक्रेण रहि
तं तथा बुद्धदेवं विजानीयात्सुजक
सुशुभप्रदम् स्कंदपुराणे अंतः
शून्यं बहिः शून्यं वृहत्कुद्दिममति
तम् चक्रशून्यं सुरावक्रं बुद्धदेवं प्र
वदंते पुराणसंग्रहस्कंदपुराणोक्त

38

लक्षणं यस्याङ्गुष्ठमेकमस्यामपि निम्नक
के अथ लक्षणे द्विशिरःपृष्ठयोः पतनम
नाभ्यङ्कदृष्टानि ते शिरःपृष्ठेऽर्धचक्रे
पार्श्वयोर्वीचक्रे ते शिरःपृष्ठे पार्श्वयो
र्वा द्विचक्रत्वमेवेच्छन्त्यभ्रकत्वधा इति
ये तेनैव निम्नकाचक्रत्व चक्रं पृष्ठेव
भवति मृत्योनुकल्पत्वमपि निःसा
धिगुणमिति विवेकः इति पृष्ठमूर्ति
लक्षणं अथ कल्किमूर्तिलक्षणं अ
श्वारे अतितिक्तः सखङ्गविलः स्पष्ट
चक्रः स्थिरासनः कृपाणाकृतिका
रेखाद्वारस्यापरि मस्तके म्लेच्छनाशी
भवेत्कल्किः कलिकल्मषनाशन इ
ति पुराणेषु अतितिक्तः स्पष्टचक्रे
स्थिरासनत्वमेनत्या कृपाणाकृतिरे
खोद्धकल्किदेववितुर्ध्यात इति अथ
केशवमूर्तिलक्षणम् पद्मवृत्ते से
भागे केशावादयामनेकोणामवेड
मइति वैखानससंहितायां नाभ्या
पत्तमवेङ्कुलेष्वङ्केच वदनान्तरे के

ग्रं.
पृ. वि.
३८

शवस्सन विज्ञेयः सर्वज्ञः खविनाशन
इति विष्णुहृदये सर्वतैलस्य याग्नि।
छः छिद्रेच मश्यां भवेत् नीलवर्णोस्न।
याम्यूलः द्वच्चक्रः सशोभनः कश
वः सत्तविज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः न
था वामपार्श्वे स्थिते चक्रे रेखाचैवतद
हितो रुचिरः सुचिरः स्निग्धः शोभनाः
सच्छिद्रासनः सौभाग्यं केशवोदयाम
त्स्कोणो भवेद्यदि ब्रह्मा उत्तरणो नी
लवर्णोस्ल याम्यूलः द्वच्चक्रः सशोभ
नः रेखाहृदये द्वारदेशे छिद्रेपद्येन लाञ्छि
तः सौभाग्यं केशवोदयाम्यनत्स्कोणो
भवेत्तः ब्रह्मवैवर्ते राजते विद्रुभि
र्हैमैरन्वितं सद्मचक्रकम् वनमाला वि
तं श्यामं केशवाख्यं विदुर्बुधाः तथा
पूर्वपश्चिमदिग्भागे यस्य चक्रावुभौ संति
ष्ठे केशवं नाम तं विद्यान्महासौख्यप्रदा
यकम् इति अत्रापि पूर्ववच्छिद्रोपसंहा
रेण विशिष्टकेशवमूर्तिलक्षणंबोका
र्यम् अतएव संहतं मध्यां वर्ह्नि लवचनम्।

39

ङ्कोणनाभ्यां तस्य विकल्पः सोपि अव
स्थितः चतुष्कोणे वज्रवासोपान्तम
ध्यग्रान्तगते सकेशवपद्मान्तगतमध्येव
वेलत्वस्य तद्विपरीतत्वेनावकल्पते चक्रे
णीति वज्रवचनेन विशेषभागात्स्वपरिस्थि
तत्वागे मानाभवात्स्वमध्ये हि चक्रे स्वप
श्चान्तदर्शनवदेकचक्रत्वमित्येव वि
त्वेपर्यवसन्नेज्ञेयं समासेन तगेन चक्रा ।
मपि त्रितद्विनाभ्यां ग्युम्याथमुख्योनक
ल्पत्वेनैवयास्यम् इति केशवमूर्तिल ।
क्षणम् अथ भेदतेव्योकथनपूर्वके
क्रमेण नारायणमूर्तीनां लक्षणान्युच्य
ते तत्र नारायण लक्ष्मीनारायण नरनाराय
ण रूपनारायण वीरनारायण माया
नारायण शंकानारायण महानारा
यणेत्यष्टभेदा भवंति तत्राद्विगुणे ।
शामोनारायणो देवो नाभिचक्रस्त ।
योनतः दीर्घोव्याससमोपेनोदक्षिणेस
विरं वितः पकपद्मांकितश्चैव दक्षि ।
णावर्तसंयुतः वर्तलक्ष्मसंयुक्तोभो

प्र·
वृ· वि·
३९

गमोक्षप्रदायक इति ब्रह्माण्डपुराणे शु
भं नारायणं विद्यान्नाभिचक्रे तथोन्नते
दीर्घरेखासमायोगे ते दक्षिणे सुषिरे स्थि
तु ब्रह्माण्डपुराणे प्रणामो नारायणो
देवो नाभिचक्रस्तथोन्नतः दीर्घरेखा
त्रयो येनो दक्षिणे सुषिरे स्थु विलग्ने
स्मृत्वे चक्रे मध्यचक्रास्य शोभनः ना
रेकनानाभरणाहारकेयूरलाञ्छनः
नारायणः समाख्यातः सर्वसिद्धिप्रदा।
यक इति विष्णुरहस्ये वामपार्श्वस्थिते
ते चक्रे रेखा चैव न तु दक्षिणे पांडुवर्णे
नसेग्रकः स्थितासनस्स वर्तुलः सम्मा।
न्नारायणो देवः सर्वपापप्रमोचन इति
अथ लक्ष्मीनारायणः ध्वजवज्राङ्कु।
शोपेतो वामचक्रस्य वर्तुलः लक्ष्मीना
रायणो देवस्तत्र चक्रसमन्वितः एतनी
यस्य दासिद्धिर्वैस्तवै मोक्षको विभितीति
ब्रह्माण्डपुराणे एकवक्त्रस्य तत्र चक्रो व
र्तुलः प्रणामवर्णकः ध्वजवज्राङ्कुशोपे
तो मालायुक्तस्य विन्दुकः नातिकृष्णो न

वृत्तोलो लक्ष्मीनारायणः स्मृतः तस्य
दर्शनमात्रेण सर्वाभीष्टफलमाप्नुयादिति
पद्मपुराणे सूक्ष्मद्वारस्थनस्थकौवन।
मालांकितोदरः लक्ष्मीनारायणः श्री
भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति श्रीमानस्ति
मान् तथा चत्वारि स्थूलचक्राणि द्वा
रभागे भवन्ति हि उदरे वनमालाव ल
क्ष्मीनारायणो भवेत् पूजनीयः सदाभ
क्तैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति तथा गरु
डतिर्निरेखस्थलक्ष्मकोमध्यदेशतः
ध्वजवज्रांकुशोपेतो वामचक्रः सुवर्तुलः
लक्ष्मीनारायणो देवः सर्वाभीष्टप्रदाय
क इति ब्रह्माण्डे वर्तुलं वर्तुलद्वारे त्रिगा
म्भीरं च गरुडम् समचक्रं समं वक्रे दृष्टे
च वनमालया सुवर्णाभं चक्रलाभं ल
क्ष्मीनारायणं विदुरिति वराहे स्निग्धं सम
मतिस्निग्धं नातिस्थूलं सनाभिकं च त
स्य चक्रसमाप्रान्तं चारुरेखासुशोभितं लक्ष्मी
ग्र. नारायणं प्राहुः स्निग्धलोके शुभलं भ इति
वृ. वि. गरुडपुराणे लक्ष्मीनारायणस्याख्यात
४.

स्वक्षपुस्तथा त्रिचक्रोऽथवा भवेद्वामे चक्रे च वा।
न्येतशोभनम् लक्ष्मीनारायणं देवं भ।
क्तिमुक्तिफलप्रदमिति तथा कृष्णवर्णं
चतस्य चक्रे वनमालोपशोभितम् ध्वजव
ज्रांकुशोपेतं गोष्पदेन च चिह्नितम् ल।
क्ष्मीनारायणं देवं सर्वकामफलप्रदं इति
तथा चिह्नितं वनमालाभिस्त्रयसमन्वि
तो हरिः तस्मिन्गेहे न दारिद्र्यं दुखक्लेशो।
कभयं न हि न चौरादिभयं तत्र न दुष्टैः प
रिभूयते अन्ते मोक्षो भवेत्तस्य पूजकस्य
न संशय इति स्कन्दपुराणे पङ्कजे रूपफला
कारश्चिह्नितो वनमालया एकद्वारश्च
तस्य चक्रो लक्ष्मीनारायणो हरिः गोस्तनाकैः
रचक्राद्यः पूर्वभागे तु पुष्कलः गोपदेन
समायुक्तो ध्वजछत्रसमन्वितः श्रीवत्सलं
छनोपेतो मालया परिवेष्टितः अंकुशाध्व
जसंयुक्तो लक्ष्मीनारायणो हरिः तथा
एकं मुखं च तस्य चक्रे वनमालासुशोभिते
नातिह्रस्वं नातिदीर्घं पार्श्वं च चक्रांकितं।
तम् गदापद्मं च शंखं च तोमरं चापि शोभनं

सुवर्णबिन्दुसंयुक्तं लक्ष्मीनारायणं स्मृता
मिति तथा पञ्चजम्बूफलाकारं वर्तुलं स्व
वर्णकम् चतुश्चक्रसमायुक्तं वाम भा।
गे तु पुष्कलम् कल्पद्रुमकौस्तुभाद्यो मस्त
कोपरिमंडितम् स्वर्णाभं सुलम्बवदनं ल।
क्ष्मीनारायणं स्मृतं तथा अत्रापि सुवृव
त्तु यसंहारोक्तेयत्तथाविज्ञाल्पनवक्त्रनाभ्यो
मुख्योनुकल्पोक्तेयः लक्ष्मीनारायणस्य शि
षुपरामर्शाद्गुरुवचनसंवादाश्चैकवदनेच
तुश्चक्रत्वज्ञेयं यतु भगवच्छाक्तशोपेतो।
वामचक्रस्तु वर्तुलः लक्ष्मीनारायणो देव
स्तु तु चक्रसमन्वितः इत्यादिवाक्येषु चतुश्च
क्रान्तिकिवामचक्रकथनेनान्यचक्राणामप
नीयते तत्र तथा किन्तु वामो वल्लभप्रतीपो
हावित्युभयकोणात्तं दरचक्रत्वमेव वाम
चक्रत्वं स्थापयति तथा च चक्रत्वं एवं वक्त्र।
वाक्येभ्यो यद्यपि लक्ष्मीनारायणस्य चतुश्च
क्रत्वं भवति तथापि लक्ष्मीनारायणस्या
तान्यचक्रसमन्वितः त्रिचक्रो वामवेदा
मेचक्रं चान्यतत्रशोभते लक्ष्मीनारायणो दे

ग.
नृ. वि.
५८

वोभुक्तिमुक्तिफलप्रद इति गरुडपुराणे।
वाक्यबलाद्विचक्रत्वमपि भवति तथा
व्यक्तचक्रलक्षणे तन्त्रे ऽप्योक्तकुलक्षणे।
चयथासंभवं चक्रोपसंहारः कोर्थः इति
लक्ष्मीनारायणलक्षणे अथ नरनाराय
णलक्षणे ब्रह्माण्डपुराणे नरनारायणो
देवः श्वेतवर्णः सुशोभनः तमालद।
लसंकाशः सुवर्णपंकविलेपन इति अ
थ सामान्यविशेषवाक्याभ्यां द्विचक्र एव
अथ नृपनारायणलक्षणे ब्रह्माण्डे मुस
लायुधमालाभिः शंखचक्रगदान्वितः।
नृपनारायणो देवो सर्वे चाभिमुखेषनः
सर्वसिद्धिप्रदो देवः सर्वकामफलप्रद इ
ति नृपनारायणोपि एवं द्विचक्र एव अ
थ वीरनारायणलक्षणे पुराणसंग्रहे त
मालदलसंकाशः सुवर्णसंकलितस्तथा
वीरनारायणो देवो ह्येकचक्रसमन्वित इ
ति तथा वीरनारायणो देवः श्वेतचक्र
सुशोभनः मुसलायुधमालाभिः शंख
चक्रसमन्वित इति वीरनारायणस्तव्याक।

एवैकचक्रः अथ मायानारायणलक्षणम्
स्कंधे निर्मले मुसले चक्रे मध्यचक्रे तु शोभने
नाटकनामाभरणाहारके पुरलांछने माया
नारायणो देवः सर्वसिद्धिप्रदायक इति अ
यमपि सर्ववाके भ्योद्विचक्र एव अथ शंक
रनारायणलक्षणम् अस्योर्द्धे शिवनाभित्र
नःपार्श्वयोर्यद्येदक्षिणेपि वा स च शंकरः पू
र्वैर्वै नारायण इति स्थितिः प्रणामेयत्रे गंड
कीगर्भसंभूते धनुराकारशोभिते शंखप्रा
तिमध्वीधांपश्चार्धे श्यामलप्रभे सरोजपूर
चक्राग्रमध्यस्थाङ्कविंदुमत् गोरोलक्ष्मीस
माप्रकं मूलश्रीवत्ससंयुते शीर्षस्थितजटारे
खावनमालापरिलक्षितं सर्वाभीष्टप्रदं श्रीशं
करनारायणात्मकं यः पूजयेन्नरो भक्त्यात्व
ल्लभागवेशात्मने पुत्रपौत्रैः परिवृतो धनधा
न्यसमन्वितः कोटिजन्मकृतं पापं स्पर्शात्तस्य
विनश्यति इह लोके सुखं प्राप्य नन्तसायुज्यम
वाप्नुयादिति यवमात्रं तु गर्ते स्यात्तु यद्बाधं लिं
गमुच्यते इत्येतल्लक्षणालक्षितशिवनाभिपा
र्श्वप्रक्रोनन्तचक्रवाद्विचक्रो पंचस्रोतोतः

अ.
वृ. वि.
५२

शंकरनारायणाद्यर्थैः तथा सामान्यविधिर
स्य हृस्वलिंगत्वेन विशेषनाश इति न्यायेन तद्ग्र
णासंग्रहोऽत्र शंकरनारायणोपि शिवना
भिश्चक्रो द्विचक्रो भवति सरोजपुरश्चक्र
ग्रमध्यस्थाद्रक्तबिंदुमद्दिक्त्वेन न तदर्थस्यो
क्तत्वात् अत्र पूर्वपादेन शंकरभागशिव
स्वरूपमुक्तम् उत्तरपादेन नारायणांशो
नुक्तस्तावद्द्विचक्रं वंशांशेन च यस्माद्रक्त
बिंदुमान् दिक्त्वेन समावायं वक्रविकला
भोगमुख्यैः इति शंकरनारायणलक्षणे
अथ महानारायणलक्षणम् स्कंधे क
लवती महास्थूलोऽस्य हृद्वक्रसमन्वितः
शंखचक्रगदापद्मो महानारायणः स्मृत इ
ति महानारायणस्य विशेषवाक्याद्दृष्टव
एव इति नारायणमूर्तीनां लक्षणानि अ
थ माधवमूर्तिलक्षणम् वैखानससं
हितायां माधवो मधुवर्णो भोगदोऽङ्कव
विलक्षित इति ब्रह्मांडे माधवोऽतिमधु
चक्रांकितपद्मसमतनुस्तथा माधवस्य
तद्विज्ञेयो यतीनां मोक्षदायक इति वि

43

मध्यरेखे शुक्लवर्णे तथास्त्रियां पंचरेखो
समन्विता माधवाख्यो शिनाज्ञेयामोक्षदै।
कफलदायिनीति अस्य पुराणे स्वर्णविंदु
समायुक्तो मधुवर्णस्तु विज्ञितः माधवस्तु
न विज्ञेयो महारोगपकरस्त्वयमिति अन्या।
अपसंहारचिह्नो विशिष्टो माधवीजयः।
चिह्नात्मवचक्रवामभागस्थोऽयम कल्प इति
द्विचक्रनाभस्पष्टेव भवति अयं न समति
संभवे गृहस्थानाम प्रपूज्यः यतीनां मोक्षद
यक इति विशिष्टविधानात् महारोगपफ
लमपि सामान्यविधिरस्पष्टसंक्रिते वि
शिष्टत इति न्यायेन मोक्षपरत्वेन चोपसं
हरणीयम् इति माधवमूर्तिलक्षणम्
अथ गोविंदमूर्तिलक्षणं पुराणे संग्रहे
नाभिस्थूलः कृष्णवर्णो गोविंदः पंचच।
क्रकः वामचक्रो बृहद्वारो ह्यनंतो मध्यति
ष्ठग इति विस्तरेऽस्य पतकाध्वजचिह्ना
ढ्यं पद्मवर्णं सचक्रकं तथा इंद्रनीलनि
भाभायापृष्ठचक्रासुशोभना गोविंदमूर्जा।
येऽर्च्चमानास्यो लक्ष्मीप्रदायकं गोविंदाख्यं

वसाज्ञो यामूर्तिः सौभाग्यकारकेति व
राहपुराणे कृष्णवर्णा तथा स्निग्धा पंच
रेखासमन्विता गोविंदाख्या शिला ज्ञे
या सर्वसौभाग्यदायिनीति अस्याः पंच
कत्वादशचक्रत्वे अनंतचक्रलक्षणापी
दमेवलक्षणमुक्तेयं प्रकरणप्रतिनस्या।
प्राबल्यात् वामचक्रस्यान्तरचक्रः वामो
वलाप्रतीपौ ह्यविन्यमरवचनात् उपसं
हारादिपूर्ववत् इति गोविंदलक्षणम्
अथ विष्णुमूर्तिलक्षणम् पद्मपुराणे।
स्थूलचक्रो भवेद्विष्णुर्मोक्षैकफलदो वि।
नइति ब्रह्मांडपुराणे कृष्णवर्णस्तथा।
विष्णुः स्थूलचक्रस्तु शोभनः द्वारोपरि
तथा रेखा दृश्यते मध्यदेशत इति आग्ने
य स्थूलचक्रो भवेद्विष्णुर्मध्ये रेखा दृश्यते
मध्यदेशत इति पुराणसंग्रहे कृष्णवर्ण
स्तथा विष्णुः स्थूलचक्रः सुशोभनः या।
म्यमध्ये गदाकारा दृश्यते पंचरेखिकेति
वैखानसंहितायां कृष्णवर्णस्तथा वि।
ष्णुः स्थूलचक्रेण सुशोभने यदाकृति।

न्तदारेखोदर्पणेहृन्मध्यगेति ब्रह्माण्ड।
पुराणे सकपिलस्निग्धवर्णोविष्णुर्विष
यभोगदइति तथा वामवक्त्रोवृहद्दारउ
न्नतोमध्यनिम्नगः सकपिलःस्निग्धव।
र्णोविष्णुर्विषयभोगदइति विष्णुरहस्ये
विलोकतिस्तथोरेखः सपिंघातिसंकुले
कृष्णवर्णस्तथाविष्णुःस्थूलचक्रेणशो।
भितः गदाकृतिस्तथारेखोदर्पणेमध्य
देशतः गरुडस्थः इति वराहपुराणे कृ
ष्णवर्णस्तथाविष्णुस्थूलचक्रेणशोभिते
विलोकतिस्तथारेखो दर्पणेमध्यदे।
शतः गरुडस्थः पूजयेन्नित्यंधनधान्यस
मृद्धिदं इति पुराणसंग्रहे विष्णुक्रान्तस्त
लाकारोवनमालाङ्कविद्धकः पंचाग्रधय
रश्रीमाविष्णुरित्युच्यतेबुधैरिति अत्रस्थूल
इमसकृततुजैनाद्धिचक्रोयं तथा सर्वं
वडुपसंहारोस्पष्टोनकश्चोवाज्ञेयइति।
अथमहाविष्णुलक्षणम् पुराणसंग्रहे
महाविष्णुस्तुभगवान्दशचक्रेणसंयुतः
प्र॰ वृ॰वि॰ ४४ स्वर्णरेखासमायुक्तोमणिमालाकारीश्च

मानू इति अयंत्वनिगदव्याख्यानेन दश
चक्र इति इति महाविष्णुलक्षणं अथ
मधुसूदनमूर्तिलक्षणम् वैखानससं
हितायां नाभिपार्श्वे शंखपद्मसुदर्श
नस्तु दृश्यते मधुसूदनदेवोऽसौ शास्त्रज्ञैः
परिकीर्तितः इति ब्रह्मांडपुराणे मधुसू
दनो महादेव एकचक्रो महाद्युतिः सर्वगु
नसमायुक्तो महातेजप्रदः प्रभुः इति वि
ष्णुरहस्ये विलोकतिर्यग्रेखाविवर्जिता
तिशोभते मधुसूदन उक्तो मावेकचक्रो
महाद्युतिरिति तथा स्वर्णवर्णसमाकी
र्णो नीलबिंदुभिराचितः सर्वतेलक्षि।
स्यवर्णो यदा रेखो म्रविपङ्कनः मधुसू
दनदेवोयं भुक्तिं मुक्तिं प्रयच्छति वाराहपु
राणे रक्तवर्णा तथा स्थूलाकृता समुषिरा
शिला मधुसूदनसंज्ञा स्यात् भुक्तिमुक्ति
फलप्रदेति तथा मधुवर्णो भवेद्देवः ष
ट्चक्रेण समन्वितः धनधान्यसमृद्धिं च।
प्रदद्यात् मधुसूदन इति वामनपुराणे
पीतगोचनवर्णं च नागयज्ञोपवीतिने म

धुसूदनदेवेनभुक्तिमुक्तिफलप्रदंइति अ
त्रषट्‌चक्रैकचक्राभ्यांस्यछपवमस्वोतक
ल्पेनमविक्रमः कल्पः अल्पविक्रायांन।
धानिस्वक्रायांमूर्तीनांषट्‌चक्रैकचक्रयोर्यं
थासंभवमुपसंहारः तथान्यविक्रान्तानामपिम
र्त्वैवदुपसंहारोज्ञेयः इतिमधुसूदनमूर्ति
लक्षणम् अथत्रिविक्रममूर्तिलक्षणम् ।
अग्निपुराणे धपामस्त्रिविक्रमोदक्षेरवेबा।
मेचरितकइति विस्तरसहे त्रिविक्रमाख्ये
नशिलाहेमवर्णमहद्युतिरिति तथा प्रद
क्षिणावर्तेऽग्रतोवनमालाविभूषिते त्रिवि
क्रमोमहादेवः धपामवर्णमहाद्युतिः सा।
शिलाकुम्भवर्णस्थानधनधान्यसुखप्रदेति
त्रैविक्रमेतिशेषः गरुडपुराणे अतसीकु
सुमप्रख्योविडंनापरिभूषितइति पाद्मे
त्रिविक्रमंमहादेवंधपाममूर्तिमहाद्युतिं ।
वामपार्श्वस्थितेनपद्मेरवेवाचैवनन्ददितोइ
ति अत्रसर्वत्रहितीयांनानोलक्षणागतपा
दानांसालयामस्तोत्रान्तर्गतत्वेननानुपपत्तिः
वैखानससंहितायां त्रिविक्रमस्तथादेवः

प्र॰
वृ॰ वि
४५

श्यामवर्णो महद्युतिः वामपार्श्वस्थितेनैव
चक्रेणैवैव न दक्षिणे इति स्थूलचक्रकं।
वामपार्श्वे तु लालाभवर्णका द्वारोपरि
न यारेखाध्वजाकारा तद्दक्षिणे वनमा
यवरूपं ने रेखा वामे समालक्ष्या देचक्रे
मध्यमे दृशे शिलायस्य चनर्मुखौ सच।
त्रिविक्रमो ज्ञेयः श्यामवर्णो महद्युतिरिति
स्थूलचक्रद्वयान्विके काररेखा मध्ये तु उ।
लालाभवर्णकारारेखा मत्स्को परिध्वजा
कारा समा रेखा दक्षिणवामयास्वयोर्मुख
मध्ये चक्रपंचनकोणः श्रीधर इत्यर्थः
पुराणसंग्रहे कपिलाभस्त्वेकचक्रस्त्वंको।
त्रितयभूषितः त्रिविक्रमाख्य हृदः स्याम्न
जकस्यन संशयः अस्तोउ त्रिविक्रमाक्षि
कोणात्काश्वकत्रयसमन्वितः द्विजेंद्रा।
णामयं पूज्यो नामेषां न कदाचनेति न
त्या अथ ध्वक्रे विशालाभमूर्ध्वचक्रं सदी
र्घके भ्रमरांजनसंकाशमीषद्दीर्घं त्रिवि
क्रमम् चक्रद्वयं बिलेविधातणाश्वैको
द्वसंयुतमिति विद्धीतिशेषः अत्र हिव

46

क्रादिस्त्रिविक्रमश्चतस्राक्रोताः स्व
च्छाएवमूर्तयो भवन्ति एतासां मूर्तीनां मा
लादिकल्पः तिस्रक्रलक्षणेन यथासंभ
वं चक्रोपसंहार इति इति त्रिविक्रममूर्ति
लक्षणं अथ दधिवामनमूर्तिलक्षणं ।
पुराणसंग्रहे अथ स्थूलकायविलसद्दधि
पिंडसवर्तुले वामेनतनीलवर्णो भवेद् ।
ति दधिवामनमिति एतल्लक्षणसंग्रहे द
क्षिणे तु यशोभिते वामे नीलवर्णो भवेद् ।
सचैवमवयवस्थदमिति प्राकृतिरित्यनुषंगः वि
लुधर्मोत्तरे छत्राकारे यथाक्रमेण च
क्रे प्रदर्शयते दधिपिंडसमाश्रके पन्नस्य
तदिवामनमिति अथात्र स्पष्टचक्रसंख्यो ।
कलाहिचक्रे वामने विंडीरिति सामान्यवच
नाहिचक्रतत्त्वेयं तथापूर्वलक्षणोपत्ती ।
यस्तेनोत्तरोत्तरलक्षणानां प्रवृत्तत्वादुपसं
हारविधानामुपसंहारः स्पष्ट एवेति इति
दधिवामनलक्षणं अथ श्रीधरमूर्तिलक्ष
णम् प्रभासांडे श्रीधरस्तु तथा देवश्चिह्नितो
वनमालया कदम्बकुसुमाकारो रेखापत्र

कमठनः कटेवक्रसमाकारोवनलक्ष्म
ण्डः पृष्ठलग्नसंयुते श्रीधरोसौनतथादेव।
स्त्रिङ्कितोवनमालया कटेवक्रसमाका
रऊर्ध्वरेखोचपादयोरिति ब्रह्माण्डे चक्रे
द्वेमध्यदेशेपत्नपंकजेनसमन्वितः स्व
च्छाननः पद्मामलाभस्तठनः श्रीधरः स्मृ
तइति तथा तिव्रोषरशिरः पार्श्वेतिम
मासंस्थवर्तुले निम्नेचक्रमितिऋत्वे श्री
धरंसर्वसिद्धिदं विस्तारहस्ते यत्समध्ये
गदाकारादृश्यतेपंचरेखिका वामपा
र्श्वेस्थितारेखा तथाचैवतदक्षिणे श्री
धरोवामवक्त्रोयं हरिदृश्यं च दृश्यते सोभा
ग्यसततंपुंक्तसर्वसौख्यंददातिचेति को
त्रुभेनतसंयुक्तः पीनाभश्चातिशोभनः
ऋत्वचक्रसमायुक्तः स्वर्णाभश्चसुशोभ
नइति तथा चैनशाद्वलसंकाशोवन।
मालाविभूषिते किंचिद्विषमचक्राढ्यो।
श्रीधरंश्रीकरंविदुरिति अत्रविशिष्टवि
षमचक्रत्वविधानात्सामान्यप्रवृत्तोवक्र
विषमचक्रादिनिषेधोनप्रवर्तनइति ब्र
ह्माण्डे पक्कजंबूफलाकारंदक्षिणेगेचच।

क्षिणे श्रीधरं नामविद्येयं सर्वसिद्धिप्रदाय
कमिति यन्नधामसमृद्धिं वरन्नानि विवि
धानि च पुत्रपौत्रादिवृद्धिं च पूजनाल्लभते
नर इति अत्रसामान्यविधानाच्च चक्रे च मध्ये
देशे तत्र स्वांडे क्रनाद्धि चक्रं वेद्येयं अत्र चक्र
चक्रलक्षणे तूपसंहारविज्ञानं वोपसंहा
रः कार्य इति इति श्रीधरमूर्तिलक्षणं अ
थ हृषीकेशमूर्तिलक्षणम् पद्मे अर्धचंद्रा
कृतिर्देवो हृषीकेश उदाहृतः नमस्यालभ
ते स्वर्गं विषयांश्च समीहितानिति वैखान
ससंहितायां मकरास्यतिभाकाराय स्यके
शः सर्वचसः वर्तेऽर्के दृश्यते यस्य हृषीके
शः स उच्यत इति वज्रपंजरमित्यर्थः वि
मलहस्ते प्रदक्षिणावर्ते श्च नाबनमालावि
भूषिता वर्तुलायत्रे रेखा च दृश्य चक्रकसम
न्विता इष्टार्थफलदा मूर्तिस्मातां यत्नेन पूज
येदिति तथा वर्तुला त्रिगुणसर्वांगोगस्य
कारश्च दृश्यते ह्रूवीभा वर्तुलायच्चपीतरे
खोतसैव च अनेकमूर्तिसंयुक्ता सर्वका
मफलप्रदेति तथा दिव्यैव वनसर्वांस
यस्याधि दृश्यते मत्वे हृषीकेशः स वि।

श्री.
पु.वि.
४१

देयः सर्वकामफलप्रद इति पुराणसंग्र-
हे पंचांशुसमायुक्तं दशावक्रसमन्वितं
श्यामलं कोमलं स्निग्धं हृषीकेशं प्रचक्षत
इति तथा ऊर्ध्वंचक्राकृतिर्देवो हृषीके-
श उदाहृत इति नारदपुराणे श्रोणविं-
ल केशो यो हृषीकेश स उच्यते ऊर्ध्वंतरेण
वर्णेन कृष्णवर्णेन वा भवेदिति वाराहे
इन्द्रनीलनिभाकारः पृथुचक्रः सशोभ-
नः हृषीकेशस्तु विज्ञेयः सर्वकामफल-
प्रद इति अस्य पंचांशत्वादु दशावर्णा-
स्यैव दशावक्रकथनाद्दशावक्रत्वं प-
तथोपसंहारिविज्ञानामुपसंहारेण प-
संहारिविज्ञानां विकल्पो ज्ञेयः इति हृषी-
केशमूर्तिलक्षणं अथ पद्मनाभलक्षणं
ब्रह्मे आरक्तपद्मनाभाख्ये पंकजस्तु संयु-
ते नलस्याग्रजयेन्नित्यं दारिद्रं श्रीश्च वा भ-
वेदिति ब्रह्माण्डे निष्केसरोर्ध्वचक्रस्तु हृद्-
ध्वक्रस्तु केसरः पद्मनाभ इति प्रोक्तो विप-
रीतो हलायुध इति एतस्यैव वक्रचक्रत्व।
द्ध्वर्णयोस्सज्ञावेदृष्टफलत्वं कथ्यते पद्म-

पुराणेयथा वज्रभिश्चिह्नितश्चक्रेष्शुक्ल
वर्णादिसंयुतैः दैत्यारिकमलात्तस्य गा
दापाणिरधोक्षजः पद्मनाभस्य देवस्य
लक्ष्महेतुः सुखदायकः तस्मात्तमानवैः पू
ज्योवज्रचक्रः प्रजायतेइति विस्तरहस्ये
श्वेतस्तीपुच्छसंकाशोबिंदुनोपरिशोभि
ता पद्मनाभइतिख्यातोदुर्लभस्सर्वका
मदः नानावर्णशिलायैवपद्मनाभस्यदृ
श्यते दृश्यायैनेदृशीमूर्त्तिस्ततोयत्नेनपू
जयेदितिवाराहे पद्मनाभः स्थूलचक्रः।
शुक्लवर्णः सुशोभनः दीर्घद्वारगृहाक
ण्ठेचक्रेचोन्नतनाभिकम् वनमालाङ्कके
ष्टेतुश्रीवत्साङ्कश्चदृश्यते पद्मनाभोभ
वेदेवः कृष्णोक्तप्रपराजये ललाटेप्रोषना
गस्तुशिलार्धेचसकांचने सुवर्णाभेनस
चक्रेसुखसौभाग्यवर्धनमिति तथा सु
खिस्तत्वंमध्यस्थसमनः स्थलेचदृश्यते तं
पद्मनाभंविजानीयसौख्यदंसर्वकामदमिति
श्वयंद्विचक्रएववज्रस्यादुपुराणोक्तलक्षणे
नश्वेतोक्तनात वज्रचक्रस्यपद्मपुराणेति

प्र·
वृ·वि·
४८

48

षेधाच्च अनन्तचक्रलक्षणे पूर्वोक्तचक्रे
योरुपसंहारे विज्ञानं चोपसंहारेण वि
शिष्टपद्मनाभोधोधोविरोधिविश्वैर्नैना
धिकविज्ञाभावमुख्योनन्तकल्पः पूर्वव
ज्ञेयः इति पद्मनाभलक्षणं अथ दामोद
रलक्षणम् सद्वि विषः पुण्ड्रो लक्ष्मीपूर्वक
अनन्तायः प्रोक्तपुराणसंग्रहे दामोदरेन।
यास्थूलं मध्यचक्रप्रतिष्ठितम् दूर्वाभंद्वा
रिसंकीर्णं पीनरेखाग्रं तत्सुभं चक्रद्वय।
समायुक्तं पूजयेत्सर्वसंपदे इति मध्यचक्रे
प्रकीर्तितमिति पाठः विश्वरहस्ये स्थूलो
दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु यः च
क्रेन मध्यदेशस्थे पूजितस्तु सुखप्रदः पू
र्वद्वारं तु संकीर्णं पीनवर्णाश्च दृश्यते अने
कमूर्तिसंभिन्नः सर्वकामफलप्रद इति वा
राहे स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मरंध्रो भवे।
यदि चक्रेन मध्यदेशस्थे पूजितस्तु प्रसि
द्धिद इति तथा उपर्यधश्च चक्रे द्वे नातिदी
र्घसमास्थिते विलं मध्ये चरेखा लैवेकामसदा।
मोदरस्तन इति ब्रह्मांडे दामोदरं च विज्ञे

49

नेयं चक्रद्वयसमन्वितं रक्तवर्णो नमाप्य
यं सर्वान्कामानवाप्नुयादिति नारदपञ्च
रात्रेऽनन्तभयोरप्युक्तं वक्ष्यमाणयोर्दामोदर
योस्साधारणं लक्षणमुक्तं मध्यस्थूलः
प्रतिष्ठोऽल्पचक्रवान् रिदाकृतिः द्वारदेशे
तिसंकीर्णः पीतो रेखावदामवान् दामोद
रभिधानोयं विज्ञेयो गंडके मतः सुश्री
याश्रपि नो सिद्धसेवितः श्रेष्ठभावन इति
अथ लक्ष्मीदामोदरलक्षणम् स्कंधे वर्तु
लः कृष्णवर्णो व्योममध्यचक्रसमन्वितः ।
श्वेतबिंदुसमायुक्तो लक्ष्मीदामोदरः स्मृतः
धनधान्यसमृद्धिः स्यात् पुत्रपौत्रादिवर्धनः
पशुवृद्धिकरो देवो गृहिणां सर्वकामद इति
अथ वृद्धदामोदरः स्थूलपत्रवृद्धिचक्रस्तथा
पि पूर्ववच्चिह्नाधिकन्यूनताभ्यां मत्स्यान।
कल्पने विकल्पो ज्ञेय इति अपरोपि वृद्धचक्र
एवं प्रकारेणागतचक्रवयस्सर्वे स्यात् कति
पयेष्विदं पूर्वं स्यान्निन्नो भवतीति विवेकः
इति दामोदरलक्षणम् अथ शंकर्षणमूर्ति
लक्षणम् ब्राह्मे द्वौ चक्रौ चादसंलग्नौ पूर्व

प॰
पु॰ वि॰
४९

भागस्तुपुष्कलः संकर्षणाख्योविज्ञेयोऽ
क्राभ्यस्तानिशोभनइति रक्ताभस्त्वस्तनेत्र
हेतिष्कविस्मारत्वलक्षणार्थः अत्रापित्वव
क्रस्यविहितत्वादेव लग्नचक्राग्रबाधा।
स्यात्वलग्नचक्रान्तधोमध्यौवर्जनीयेत्वादि
वस्समाणसामान्यनिषेधोनप्रवर्ततेइति
तथा द्वेचक्रेस्येकस्तेलग्नेभागेकेमध्यले
मेवेत् संकर्षणः सविज्ञेयोरक्ताभस्यारु
दर्शनइति रक्ताभइतिषड्वक्त्रलक्षणार्थः अ
तिरक्तस्यतत्रप्रतिरक्तारोगदाचेत्यादिनानि
षिद्धत्वात् भागेकेपुष्कलमित्यत्रपरोऽग्रशे
चनर्धीकरोत्यग्नेयंचतर्धीकरोतीतिवद्ध
होतः पूर्वभागोयास्यः वराहपुराणे च
क्रद्वयसमायुक्ताकपिलेनचसंयुता अग्रे
संकर्षणोनामयतिभिःपूज्यतेसदेति वाम
नपुराणे चक्रद्वयसमायुक्ताकपिलेनच
संयुता अग्रेसंकर्षणोनामयतिभिःपूज्य
तेसदेतिशंखचक्रगदाकूर्ममत्स्यांकोऽय
मदृश्यते संकर्षणस्तदेवानांसयोलक्ष्मी
प्रदायकइति अत्रापिद्वेवक्त्रेपसंहारात्स्ये

50

त्रकस्मिन्नेवोद्विचक्रत्वेस्पष्टमेवभवती
ति इतिसंकर्षणमूर्तिलक्षणम् अथवा
सुदेवमूर्तिलक्षणम् सद्विविधः स्फुटः
शांताख्यश्चेति तत्राद्यो[illegible]वोनस।
सहितयोः द्वारदेशेसमेचक्रेदृश्यतेनां
तरीयके वासुदेवस्सविज्ञेयः शुक्लाभस्स
तेजसः शुक्लाभस्यातिशोभनइतिभावः
नांतरीयकेसंलग्ने अग्निपुराणे वासुदे
वस्मितोद्वारशिलालग्नद्विचक्रकइति वि
ष्णुरहस्ये कृष्णनीलाशिलायस्यसमच
क्राग्रदृश्यते वासुदेवः सविज्ञेयः सर्वका
मफलप्रदइति वाराहपुराणे द्वारभागे
समेचक्रेदृश्यतेनांतरीयके वासुदेवस्स।
विज्ञेयः शुक्लपीतावरोच्चयः इति अथमे
वपीतवर्णाधिकः सन्नव्ययोभवतीत्यग्रे
गाङ्गके तथा वासुदेवोजगद्योनिःपीत।
वर्णेनविष्ठितः चक्रेद्वारप्रदेशेचसमोख्ये
दःपरिकीर्तितइति अत्रापिपूर्ववज्जगयो
नेरपिलक्षणमुक्तम् अथवासुदेवएवज
गद्योनिरत्यंतविशेषभावतेकलक्षणभा

अ·
वृ·वि·
प·

वाह तथा वामपार्श्वे स्थिते चक्रे सितवर्णे
तस्मिस्थितः वामदेवः स विज्ञेयो विप्रा।
णां भुक्तिमुक्तिद इति अत्र विप्राणामिति
वाक्यशेषात्तद्विषये प्रपयोपन्ननेधि।
कार इति ब्रह्मांडे स्थूलशिलामहाचक्रे
श्यामचक्रंच वामगं वामदेवंच विज्ञेयं
सर्वकामफलप्रदमिति वाराहे तल्लक्षमि
त्यर्थः अस्य स्पष्टमेव वह्निचक्रत्वे अथवा
त वामदेवलक्षणम् वाराहपुराणे रेखा
पंचाग्रयथ यो हिमांशुसदृशप्रभः नाभि
चक्रधरः शांतो वामदेवः प्रकीर्तित इति।
अत्रास्य मुखप्रदेशे पार्श्वे वा संलग्नचक्रद्व
यं शुक्लपीतं वाऽथ कृष्णनीलाभ्यां सवै
वाऽवर्णे यौगा यस्य भवेत् स शुद्धो वामदे
वो ज्ञेयः तत्र सर्वं उपसंहारेणानुपसंहा
रेण वा मन्त्यान्तकल्पो ज्ञेयः अथ मेवशा
ख्वचक्रगदापद्मशार्ङ्गं शुक्लवर्णो नाभि।
चक्राधिकः सत्पूराणामाख्यो वामदेवो भ
वतीति विवेकः इति वामदेवमूर्तिलक्ष
णं अथ प्रद्युम्नमूर्तिलक्षणम् ब्रह्मवै

रोनसंहितायां प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रः पीतनी
लाम्बुजनिभस्तथा नीलाम्बुजप्रभोऽथवेति ।
51 चपादः सदातिप्रियेन्द्रणामभक्तापि प्रह
ष्टित इति गरुडपुराणे प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्र
स्तु नीलवर्णस्तथैव च सुषिरः सूक्ष्मवक्त्र ।
ल दीर्घाकारस्तथा भवेदिति अनेकसूक्ष्म
सुषिरइत्यर्थः अत्राप्यनुक्तचक्रसंख्येना ।
द्यस्याधिकारणेना द्विचक्रत्वेन पानीलपी
नवर्णयोस्सर्वेषैकको विकल्पः उपसंहार
स्य पूर्वोक्तेयः इति प्रद्युम्नमूर्तिलक्षणम् अ
पातिरुद्धमूर्तिलक्षणम् ग्रासे अनिरुद्धो
द्विधाज्ञेयस्तत्त्वलक्षणभेदतः अनिरुद्धं तु ।
नीलाभं वर्तुलं चातिशोभनं रेखात्रयं तत
द्वारपृष्ठे पद्मेनलाञ्छितं इति कृष्णवर्णस
महांचक्रमितिसमीपगं सूक्ष्मचक्रं भवेदू
र्ध्वपार्श्वं वक्त्रलघुच्छवत् पार्श्वचक्रेणयुग्म
युक् इति चपारः अनिरुद्धमितिप्रोक्तंस
र्वलोकैककारणमिति पाठान्तरलक्षणे ।
अ· कामूर्तिमृत्योधिकविकृतान् अस्य पुराणे
वृ· वि· कृष्णवर्णस्स महाश्चक्राभ्यां परिभूषितः ।
५१

सूक्ष्मचक्रे भवेद्दक्षपार्श्वे वक्रलक्ष्मावन् अ
निरुद्धः पीतवर्णो वनलक्ष्माति शोभनः
सोऽनिरुद्ध इति ख्यातः सर्वलोकैककारण
मिति ब्रह्माण्डे कमलवर्णस्य महारथचक्रा।
द्वारसमीपगे सूक्ष्मचक्रे भवेद्दक्षपार्श्वे
चक्रेणाप्युपयुक्त अनिरुद्ध इति प्रोक्तः
सर्वलोकैककारणमिति वाराहे जपाङ्क
समसंकाशो वनमालाविभूषिते पद्म
वीणाब्जजपारमनिरुद्धं विचेष्टितं एतल्ल
क्षणं संप्रक्ते सूक्ष्मं चक्रं तं संमतं वै सौव
र्णरेखाशेरवोढामनिरुद्धं विदुर्बुधा इति
प्रथमपिहितचक्र एव पूर्ववदुपसंहारोप
ख्यानकलोबाश्चेयः अस्यानिरुद्धलक्षणं
प्रद्युम्नमूर्तिलक्षणं ब्रह्मपुराणे प्रा
आदिषट्कोणालयस्यार्द्धे रूपते मतं वै
पुरुषोत्तमः सविज्ञेयो भक्तिमुक्तिफलप्र
द इति सदैव देवो विज्ञेयः पुरुषोत्तम इति
कश्चिद्भावः एतस्य नवस्य कथनाद।
ब्राह्मादपि चक्रत्वे नारदपञ्चरात्रेऽपि अष्टा
स्वयादिपाताललक्षमूर्ध्वमाल्यवपञ्चदेवेन पु

रुषोत्तमो भवेद्देव भोगमोक्षगुणप्रदः ब्रह्मा
डे षट्चक्रके वर्त्ते लाकारं वनमालाविभूषिते
पुरुषोत्तमो भवेद्देव भोमोक्षगुणप्रदे ब्रह्मा
डे षट्चक्रके वर्त्ते लाकारं वनमालाविभूषि
ते पुरुषोत्तममाख्यातमिष्टसिद्धिप्रदा
यकमिति एतस्य तत् षट्चक्रं तत्स्पष्टमेव ।
तथा तन्त्रेव मध्यचक्रः सवर्णश्च मस्तके ।
इष्टचक्रकः पुरुषोत्तमो भवेद्देवः पुत्र
कस्य शुभप्रदः इति एतस्य हि चक्रत्वमिति
पुराणसंग्रहे अतसीपुष्पसंकाशो विंदुना
परिभूषितः पुरुषोत्तम उक्तोऽसौ सर्वसौ
भाग्यवर्धन इति तथा अतिकुसोरक्ते
लोके हस्तचक्रस्तु चक्रवान् क्वचित्कापिल
संयुक्तः स्थूलोऽवा स्व एव वा पुरुषोत्तमः
सविज्ञेयो हारचक्रेणापि उड्डिनैः पाशांकुशा ।
पुनस्तु चक्रं वामपार्श्वे सदा खग इति अत्रैव ।
पाशांकुशसमुच्चर्यांश्च चक्रे पूर्ववदेवरेखात्मके
यांत्र नारदीयपुराणे खगासनसमारूढो
बाणासनशरोपगः उभे चक्रे प्रदृश्येते न
वं सौभाग्यदायक इति एतस्य हि चक्रं तस्य

प्र०
वि०
५२

इत्येव अत्रवाणासनशरोपगात्रन्यनेनवा
यवाणमुक्त्वाज्ञेयं विस्तरहस्य पारिज्ञा
तथ्यज्ञोपेतोवृन्नलोवज्ञसंयुतः पुरुषो
त्तमः सविज्ञेयः सर्वसौभाग्यदायकइति
यन्तेयोभजनेसत्यः शेषपर्यंकशायिने
पुत्रपौत्रकलत्राढ्यो विष्णोर्लोकंगच्छति
अत्रपूर्वोक्तविशिष्टलक्षणशेषपर्यंक
शायिनेसत्येनत्फलदानत्वमित्यर्थः व
राहपुराणे अनंतोमूर्तिचक्राढ्यो सने
नःपुरुषोत्तमइति यस्यामूर्तैरुत्तमा
गंवाहुचक्रसमन्विते समामूर्तिः सर्वे
शानन्तत्त्वाख्यापुरुषोत्तमइति भवती
तिशेषः अष्टादशषट्चक्रकथनेनो
त्तममध्यमजघन्यजघन्यतरपुरुषो
त्तममूर्तिनामग्र्योनुकल्पाज्ञेयाः नि
ष्चक्रलक्षणेप्ययथासंभवमन्यचक्रा
णामुपसंहारः कार्यः तथास्यविज्ञाना
मपिपरस्परमुपसंहारः एवं चज्ञेयः ।
वाराहोचक्रलक्षणस्यायमर्थः उक्तव
लक्षणामूर्तिनांतत्तल्लक्षणान्येवतत्तेसि

हेतेन लक्षणेनान्तामामेवमन्यकेकेसरव
क्रेचेन्नत लक्षणा निरिक्तं भवति तदाक्षस्य पु
53 रुषोत्तमकृ मं पुरुषोत्तमइत्य पृष्ठचक्रपर्य
न्तमस्मादप्योमृतं योज्ञेयाः तदूर्ध्वं चयोद
शचक्रपर्यन्तमच्युतानन्तपुरुषोत्तमोहृ
षीकेशानन्तपुरुषोत्तमइत्याद्यहृषीकेशा
नन्तपुरुषोत्तमइत्याद्यहृषीकेशानन्तपुरु
षोत्तमइत्याद्यहृषीकेशानन्तपुरुषोऽच्युता
द्योज्ञेयाः तदूर्ध्वमेकविंशतिचक्रपर्य
न्तं यन्नविंशतिचक्रपर्यन्तं तथोत्तममध्य।
माधमभावेन विष्वंभा पुरुषोत्तमाज्ञेयाः
तदूर्ध्वं यावत्सभवचक्रोकः सुद्दानन्तपुरु।
षोत्तमाः उत्तममध्यमाधिमावेनज्ञेया
इति दिक् इति पुरुषोत्तममूर्तिलक्षणम्
अथाधोक्षजमूर्तिलक्षणं ब्रह्मांडे श्रीति
कस्तोरकरोल्लो वृत्तदेहः सचक्रकः कि
चित्कपिलसंयुक्तः स्थूलो वा सूक्ष्म एव वा
अधोक्षज इति ख्यातः पूजकस्य शुभप्रद इ
प्र॰ ति वृत्तः वर्तुलः न तु स्थूलः तस्य दृष्ट्यपुण्या
वृ॰ वि॰ दानात् सप्तचक्रेयमस्येति सचक्रकः इत्यर्थः
५२

वराहे पार्श्वचक्रद्वयं स्थूलमधोवदनं मे
घतः अधोवदनस्तु विज्ञेयो यतिभिः स्व
स्थितः सदेति अत्राधोवदनपार्श्वचक्र
द्वययुक्तो यतीनां पूज्यः अस्यां तेनस्तु
गृहस्थादीनामपीति विवेकः द्विचक्रा
दिशेषार्थः स्पष्ट एव विकटइति अस्या
न्तेनेत्यर्थः अस्य ग्रंथस्यानुरूप विवे।
कइति नामधेयवान् इत्यधोवदनम्।
तिलक्षणं अथनृसिंहमूर्तीनां सभेद
लक्षणान्युच्यंते पुराणसंग्रहे तेषांतु
द्वौ भवेद्यत्र लक्ष्मीयुक्तास्ततः परः बाल
स्वकपिलोयोगासर्वतोमुखएवच पा
तालाकाशकौ विदुदशोमुखविभीष।
णौ हारजालाङ्कदिव्यौ विदृनाख्योम
हाभिधः अघोर एवं कश्चैते नरसिंहाः प्रकी
र्तिताः तेषां दशावतारेषु राद्समान्तवि
दारणौ उक्तावत्रावशिष्टानामलक्षणा
निक्रमादन्ते वक्ष्यामीति शेषः तत्रस्थूल
नृसिंहलक्षणं गरुडे वर्तुलस्थूलपर्यं
तेस्य छवक्रसमन्वितं हस्वमननमुखेवा

54

दीर्घाक्षमतिगाढं स्फुरद्देवोवलिपुते
नाभिस्तम्भोन्नतो भवेत् चक्रस्यो भयपा
र्श्वेनस्तदीयाकृतिर्भवेत् केशभारं
नैवनास्ति च्छपनेचक्रपार्श्वेन इति नृसिं
हः पीतवर्णस्तु महाचक्रो भुवेगुरुः त
था यतिः संपूजयेदेनं यद्गृहस्थः परिव्रजे
येन दिति पुराणसंग्रहे नरसिंहो मह्य
देवः पृथुचक्रः सुदंष्ट्रकः ब्रह्मचर्येण
जेयत नान्यथा पूजितो भवेदिति एतेनु
इन्नृसिंहं यतिरेवपूजयन्नगृहस्थः नैष्ठ
विकश्च ब्रह्मचर्याभावादिति पूर्वमेवो
पपादितत्वात् अस्य हि चक्रतनुपसंहारे
ण मत्स्योन्न कल्पनेचपूर्ववक्तव्यमिति
अथ लक्ष्मीसिंहलक्षणम् नृसिंहपुराणे
वामपार्श्वे स्थितेचक्रे कृष्णवर्णः सबिंदु
कः लक्ष्मीनृसिंहो विख्यातो भुक्तिमुक्ति
फलप्रदः अत्र पातमहाबद्धिसौभाग्य
रोगपवर्धनः मुखमध्येहिचक्रद्वितीया
र्धः पुराणसंग्रहे वामभागस्थितेचक्रेव
नमालाविभूषितः लक्ष्मीनृसिंहोविज्ञे

प्र॰
वृ॰ वि॰
५४

योभुक्तिमुक्तिफलप्रदइति ब्रह्मपुराणे
नरसिंहस्त्रिविंदुस्याकपिलः पंचविंदुकः
वामाश्रितेपुच्छलोन लक्ष्मीनरहरिःस्मृ
तः इति सुदर्शनसिंहलक्षणविशिष्टो
यंलक्ष्मीनृसिंहइत्यर्थः तथा द्विचक्रो
वक्त्रश्चक्रंकपिलंकनकप्रभं लक्ष्मीन
सिंहंतन्नामब्रह्मचारिभिरर्चितंइति ना
येगृहस्थानांपूज्योब्रह्मचारिभिरेवेत्यु
क्तंभवति अयमपिवक्त्रश्चक्रेद्विचक्रपवन
णापर्वंवक्त्रयसंहारोमुख्योनकल्याणेप
इति अथबालनृसिंहलक्षणं पद्मे स्था
लांग्रेद्विचक्राढ्यंवनमालाभिरन्वितं न
हालनृसिंहाख्यंयतिसंसारमोचनमिति
अयंनृसिंहोपिद्विचक्रएवअत्रलक्ष्मी
नृसिंहोपिद्विचक्रअतिरिक्तापवादान्नृ
सिंहव्यतिरिक्तानांपूज्यत्वमासामेकैका
फलदातृत्वाद्गृहस्थानांविशिष्टप्रति
षिद्धत्वेति अथकपिलनृसिंहलक्ष
णम् पाद्मे नृसिंहःकपिलोज्ञेयःस्थू
लचक्रोयदेहकः त्रिविंदुःपंचविंदुर्वा

45

वीब्रह्मचर्येणपूजितः इदानीवाञ्छितेनन
णोमचैवसाधनाशकः अन्यथाजाय
तेक्लेशोनात्रकार्याविचारणेति अग्निपु
राणे नृसिंहःकपिलःस्थूलचक्रःसशो
भनः ब्रह्मचर्याधिकारोस्तिनान्यथापू
जितेभवेदिति ब्रह्मपुराणे विष्णुनाभं।
वामचक्रेवर्तुलंकपिलप्रभं नरसिंहं
गृहस्थानांभीतिदंविघ्नभिवनमिति पा।
द्मे पृथुदीर्घमुखंस्थूलंकपिलेनलक्षण
युतम् रेखयाश्वकेसराकारानरसिंहःस
कापिलंद्रंष्ट्रामाविघ्नतिहानरसिंहकमि
ति अयंचैकैकवदनेएकैकचक्रएवं
द्विचक्रः अथाघोरमुखनृसिंहलक्षणं।
ब्रह्माण्डे पुरःपार्श्वेवापृष्ठेवाचक्रैरथाति
शोभिते अघोरमुखमितिख्यातंनमदेवका
नांविमुक्तिदमिति अयंतुमुखसाम्यात्।
द्विचक्रःस्पष्टएव अथविभीषणानृसिं
हलक्षणं पुराणसंग्रहे दीर्घाकारंदीर्घं
चक्रंमेचकाख्यंवृत्तनेत्रं विभीषणमि।
मितिप्रोक्तंदीर्घदुःखफलप्रदमिति मे

अ. वृ. वि. ५५

चक्राढ्यमन्यत्पुराणोक्तमित्यर्थः अथयम
पिनृसिंहप्रायपठितानन्तद्विचक्रएवेति
अथहारसिंहलक्षणम् पुराणसंग्रहे
स्थूलं रम्भं द्विचक्राढ्यं वनमालाविभूषि
तं तद्धारनरसिंहाख्यं नृणां संसारमोच
कमिति अयं नृसिंहएवद्विचक्रः अथ
ज्वालानृसिंहलक्षणम् ब्रह्माण्डे अत्र
वालाहारज्वालानृसिंहादीनामीषद
पिलक्षणाभेदाभावेसति संज्ञाभेदस्तु।
कस्यैश्चाद्दृश्यदर्शापार्वणामावस्यादि
संज्ञामात्रभेदवदेकस्याएवमूर्तेः पु
राणाभेदात्संज्ञामात्रभेदएवेतिज्ञेयं
एवंयत्रलक्षणाभेदेसति संज्ञामात्रभे
त्रापि दस्तत्रैवंद्रष्टव्यम् अथकुक्षिनरसिंहल
क्षणम् पुराणसंग्रहे अस्यहृच्चक्रम
ल्पावमेवस्थूलमल्पभारंमहोदरं तत्कु
क्षिनरसिंहाख्यंवनवासिभिरर्चितमि
ति अयमपिपूर्ववद्विचक्रएव अथ
विवृतास्यलक्षणम् पुराणसंग्रहे।
पाद्मे विवृतास्यंवामचक्रंवनेलंकापि

लग्रभं नरसिंहं गरुडस्थानां भीतिहरं विद्धमि
हरेतमिति अयमपि पूर्ववद्दिचक्रप्व अ
घमहान्नसिंहलक्षणं नृसिंहपुराणे भ
यानकमस्त्वेवैवविकंठ्यामवर्णकम्
महानृसिंहसंज्ञेवपुजयेत्सर्वमागतिः।
भवतीविशेषः अत्रविकटपदेनसकल
सभयानकपदेनउग्रायाश्चैवकरालंस्मृ
यते अयमपि पूर्ववद्दिचक्रप्वेति अघो
घोरनृसिंहलक्षणम् पुराणेसत्रहे दं
ष्ट्राकरालवदनंवृहच्चक्रसमन्वितं अ
घोराख्यंनारसिंहंयतीनांमोक्षदाकमि
ति अयमपि पूर्ववद्दिचक्रपक इतिन
सिंहमूर्तीनांसभेदलक्षणानि अथाख्या
नमूर्तिलक्षणम् अस्यांतु चतुर्भिरष्टच
क्रस्तुवामदक्षिणपार्श्वगैः अधिष्ठितो
मकरास्य कुंडलद्वयशोभितः शंखचक्र
गदाशार्ङ्गबाणकौमोदकीधरः मुस
लध्वजपद्मश्च मुद्गरवज्रांकुशैर्युतः सो
च्युतःकथितोनाम्नाकुंडलेभक्तपसाविना
चतुर्भिर्वदनैरष्टचक्रइतिपाठांतरे वाग

स्व·
वृ·वि·
५६

56

ह्मपुराणे अच्युतोमधुवर्णाभो भास्वच्च
क्रोतिशोभनः पार्श्वे विंदुसमायुक्तो नै
ष्टिकैरर्चितो भवेदिति तथा वहिश्चक्र
समायुक्तमेतच्चक्रद्वयान्वितं देवंतम
च्युतं तेज्ञेयं सूक्ष्मरंध्रं महीतले इति तथा
ऊर्ध्वंस्थूलमधोहीनं पश्यामे च वर्तुलेम
त्वम् अच्युतेनाम देवेशं तपोलोकप्र
दायकमिति अथैनचक्रस्त्रिचक्रो वा
मत्स्योनकल्पत्वेनतत्रयः अनन्तचक्रो
लक्षणे यथासंभवमुपसंहारः कार्यः
तथान्यविष्णूनामपीत्यर्थः इत्यच्युत
मूर्तिलक्षणं अथ जनार्दनमूर्तिलक्ष
णम् ब्रह्मपुराणे द्वारद्वये च तस्य चक्रो
जनार्दन इहोच्यते चक्रद्वयं मध्यगतं
चक्रयुग्मं च दृश्यतः ब्रह्मांडे पूर्वभागे
कवदनः पश्चादेकास्यकेयुतः जना
र्दनस्य तस्य चक्रः श्रीप्रदो रिपुनाशन इति
पद्मपुराणे द्वारद्वये च तस्य चक्रः समन्ता
द्विभूषितः जनार्दनः स विज्ञेयः पुत्रला
भं प्रयच्छति तथा शंखचक्रत्रमाला

कोनीलास्थूलाकृतिः सुभः जनार्दनइति
ध्यानोहिमांशुपरिशीतलइति प्रणामे
यद्दे जनार्दनइतिध्यानोहिमांशुपरिशी
तलइति जनार्दनेविजानीयाद्वनमाले
विभूषिते ऊर्ध्वाधोद्देसमेचक्रेसत्त्वचक्रे
सविक्रितः वाराहेचैतन्तत्रस्थितस्य।
क्रोजनार्दनइति ब्रह्मांडे प्रणामस्थले
महाशिरोमध्यचक्रेसुशोभने देवेजनार्
दनेनामममहालक्ष्मीप्रदायकेइति श्र
यंतवदनद्वेयेसहस्रपत्रवल्लवस्थक्रः श्र
नकचक्रासयोर्लक्षणयोः पूर्ववच्च
करणपठितस्यप्राबल्यात् उपसंहारे
णहार्दयेचक्रचतुष्टयेत्रेये इतिजना
र्दनलक्षणम् अथोपेन्द्रलक्षणम् ब्र
ह्मांडे उपेंद्रोमणिवर्णोभोक्तृत्वचक्रेति
शोभनः पद्मलः कोमलाभस्तुचक्रप
ध्वेसुचक्रेइति तथा शंखचक्रास्त्र।
मालांकोनीलः स्थूलाकृतिः सुभः स
उपेंद्रइतिध्यानोभक्तिमुक्तिफलप्रदइति
चक्रेनतस्मिन्वदनेशंखाभिप्रायपठित।

श्र.
चु.वि.
प.

मितिरेखाभिर्भिन्नशेषं स्फुटं उपेन्द्रद्वन्द्वा
नीलाभं कुम्भाकारो महाबलः समवक्त्रः
समांगश्च पार्श्वे रेखात्रयान्वितः इत्या
द्यमपि पूर्ववद्विचक्रपदपूर्ववद्वयसंज्ञा
नादि. इत्युपेन्द्रलक्षणम्. अथ हरिमूर्त्ति
लक्षणम्. ब्राह्मे ऊर्ध्वमुखे विजानीया
द्धरितं हरिरूपाणं काममोक्षप्रदं चैव स
र्वदं च विशेषतः तथा ऊर्ध्वमुखे वि
जानीयान्तथा मामेवर्त्तलं शुभं अधो
बिन्दुसमायुक्तं सर्वकामार्थसाधकमि
ति वराहे अस्य द्वारसमीपेनाहरिमू
र्त्तिरुच्यतेति गरुडपुराणे स्वर्णामर
क्ताभाश्चनाभिचक्रा तथोन्नता हरिमू
र्त्तिरिति ख्याता शंखमुद्रासमन्वितेति प
तस्य नाभिचक्रान्सर्वं वं विचक्रलक्षम्. वि
श्वरूपस्य अतसीपुष्पसंकाशा बिन्दुव
ज्ञसमान्विता पारिजातस्रजोपेतावर्त्त
लाचातिशोभना प्रदक्षिणावर्त्तयुतावा
नमालाविभूषिता साशिलाहरिसंज्ञा
स्यात् धनधान्यसुखप्रदेति पुराणसंग्रहे

ष्यामलंकोमलंस्वल्पमहापाशेस्तुवक्रकं
हरिमेनंविजानीयात्सर्वपापप्रणाशन
58 मिति अस्यापिहिचक्रत्वेस्पष्टमेवश्रन्त।
तच्चक्रलक्षणोपूर्ववदुपसंहारः तयोपसं
हारिविद्मानामुपसंहारेणमत्स्योनकलैं
शेयौ इतिहरिमूर्तिलक्षणम् अथकृष्ण
मूर्तीनांसभेदलक्षणानिगुणम्सेकृष्णः
सबालगोपालगोवर्धनधरोपिवा त्रैलो
क्यमोहनःकृष्णःसौभाग्यवरदस्तथा रु
क्मिण्यपविजयाचूडामणिःस्वयंयनेजयात
सनातनःपारिजातसमंतकहरौतथा।
कंसकालियचाणूरारिष्टमर्दनपूर्वकः
गोवर्धनश्रीसंतानलक्ष्मीमदनवेशतः
उत्तरोह्य उत्तरःकिंचगोवर्धनधरस्तथा भेदास्तेषा
मथोवक्ष्येलक्षणानियथाक्रमं तत्रादौ
कृष्णमूर्तिलक्षणम् पाद्मे प्रदक्षिणाव
र्तेगुतावनमालाविभूषिता याशिलाक
ष्णसंज्ञामाधनधान्यसुखप्रदेति इयंसा।
मान्यकृष्णशिलालक्षणम् ब्रह्मांडे सत्त्व
श्री कृ. वि. ५८ क्राकारदेशोकृष्णवर्णासुशोभना साकृष्ण

मूर्त्तिर्विज्ञेया हरिनामा सौख्यदायिनीति ।
तथा कृष्णः पीतः कृष्णतनुश्चक्रपार्श्वे
तन्वक्रगुरु हारकस्तो भवेन्नाभिकूर्मो
कारस्तुष्टतः कृष्णो वक्राकृतिस्तस्यासं
सर्वेषां पापनाशन इति पीतः पीतवि
ग्रहतः विंदुर्वा ग्रपीतो वराकारा विंदुरे ।
खादि सेव्येय तथा रेखापंचाग्रयधरं
वनमालाविभूषिते अन्यविंदुसमलांये
कृष्णमेनं प्रचलते इति अथ द्वारदेशमुखे
नः पार्श्वे वा द्विचक्रः स्पष्टपवनतथान्यवि
ह्नानो यथासंभवमुपसंहारेणोन्नमम
ध्यमाधमरूपेण कृष्णो ज्ञेय इति अथ बा
लकृष्णलक्षणम् ब्रह्मांडे उन्नतो मूर्धि ।
कलाभो निम्नोपलाग्निविंदुकः सबाल ।
कृष्णो विज्ञेयो दीर्घस्यः पुत्रभागप्रदः अथ म
धिमानान्य विशेषवचनाभ्यां द्विचक्र एव
अथ गोपालकृष्णलक्षणम् ब्रह्मांडे कृ ।
ष्णेति कृष्णो न स्थूलश्चक्राभ्यामुपशो
भितो मुखे सगोपाल इति प्रोक्तो गोभूधा
न्यधनप्रदः अथ स्पष्टपवद्विचक्रः अ ।

अथ गोवर्धनकललक्षणं वामनपुराणे
गोकर्णसदृशं चक्रं वनरूपविशेषतः
सुवर्णरूपविंदाढ्यो वनस्य क्राधिकं भवे
त् कलशांकस्य क्राधिकं भवेत् कल।
कलशांकस्य देवेशः सुवर्णसदृशप्रभः गो
वर्धनो भवेद्देवः सोचलांश्रियमर्थयेत्
इति अयमपि सामान्यविशेषवचनाभ्यां
द्विचक्र एव च तच्चक्रादिकमिति शैवे
सहोष्ठचक्रादिचतविंदुयुक्तो भवेत् क
लशांकस्येत्यनपदोक्तविंदुसाहचर्यात्स
मन्वयात्त्वेति अथ त्रैलोक्यमोहनकल
लक्षणम् पुराणसंग्रहे कलापद्मेकोम
लांगे वनमालाविभूषिते कृष्णवर्णेना
यामसंस्थस्यचक्रेणसंयुते अंकुशेच
पुरे चापकुंधरत्वासमन्विते त्रैलोक्यमो
हनकं स्मृतं सर्वसंपत्प्रदायकमिति एवं
दृदयमपि द्विचक्र एव अथ सौभाग्य
दायककललक्षणं पुराणसंग्रहे उन्नतः
पृष्ठभागेस्यादधोभागेनवर्तुलः नीलव
र्णप्रतीकाशो यवर्णसमन्वितः सोकु

प्र. कृ. वि. ५८

59

शोवामपार्श्वे वनमालाविभूषितः सौ।
भाग्यवरदः कमलैः सर्वसंपत्प्रदायक इ
ति ध्ययमपि पूर्ववद्द्विवक्रपव अथ रु।
क्मिणीकमललक्षणम् पुराणसंग्रहे स्नि
ग्धश्याममुखं सूक्ष्मं तप्तजांबूनदप्रभं
समचक्रसशोभाढ्यं वामपार्श्वे सविंदुके
श्रेत्रूशे वनमालाधऊर्ध्वरेखासमन्वितः
रुक्मिणीवल्लभं देवं रुक्मिणीकमलं सं
सकेमिति ध्ययमपि द्विवक्रपव अथ वि
जयकमललक्षणम् पुराणसंग्रहे धा।
त्रीफलसमाकारः कमलवर्णेन संयुतः
धनुर्बाणसमायुक्तो ज्ञेयो विजयकम
लक इति ध्ययमपि द्विवक्रपव अथ चूडा
मणिकमललक्षणम् स्कंधे जंबूफल
समाकारः कुक्कुटासनसंस्थिताः वल
याकृतिरेखाढ्योर्ध्वरेखासमन्वितः
धनुपाशांकितो दंष्ट्राकंठयसमन्वितः
मालयावेष्टितं श्रेष्ठं कमलचूडामणिःस्म
त इति ध्ययमपि कुक्कुटासनाख्येस्य।
विशेषविधानादत्रैव तेनतु स्थानभंगः।

दमितिमामामतिषेधोन प्रवर्तते अथ चं-
स्यैष एव वह्निचक्रः अथ धनंजयकस्य ल-
क्षणम् स्कंधे सव्यापसव्ययोरूर्मिभिर्भूषितः
60 स्थूलचक्रकः पार्श्वे वरपुत्रो देवो धनंज-
यविभुः प्रभुरिति अथानन्तकचक्रस्य ख्ये।
कल्पान्ते एवं वह्निचक्रवत् अथ सनातनक-
स्य लक्षणम् स्कंधे हिरण्यगर्भसंकाशः
स्थूलचक्रसमन्वितः कृष्णः सनातनः श्री-
मान् इष्टस्वर्गफलप्रद इति अयमपि एवं
वह्निचक्र एव अनन्तो वर्णमध्यस्थमिति
पाठः अथ श्रीमत्हरिलक्षणम् स्कं-
धे असितवर्णः श्वेतस्थूलस्वचक्रभागेति शो-
भनः वनमालापरिवृतः पृष्ठे श्रीवत्स-
लांछनः श्रीमत्हरी विज्ञेयः पुत्रकीर्ति-
वर्धनः अयमपि द्विचक्रः अथ केसमर्द-
नलक्षणम् ब्रह्मांडे पूर्वभागे कवदनः
पार्श्वे वदनसंयुतः केसमर्दभिर्वक्कलो-
नीलांबुदनिभः प्रभुरिति सर्वलक्षणो।
कोपिवर्णविशेषेण जनार्दनस्य भेदः अ-
अ॰ यं द्विवदने चतुश्चक्रः स्थूलश्च एव अथ का-
वृ॰ वि॰
८॰

लियमर्दनकस्य लक्षणम् तत्रैव दक्षादिवा
मपर्यंतमुखोध स्लान्तशोभना रेखास्या
त्कृष्णवर्णाभा विंदुत्रयविभूषिता कालि
यमर्दनः सालात्स्वंवशग्रनिकेतन इति
अयमपिपूर्ववद्विचक्रएव अथ चाणूरम
र्दनलक्षणम् तत्रैवाङ्कविंदुद्वययुतः श्या
मोदंतिभस्नोपमः रेखा दक्षिणतो वामे
मुष्टिवद्धविंदुकः चाणूरमर्दनाख्यस्स
स्वंवशग्रनिकेतनः अयमपिपूर्ववद्वि
क्रः अथ गोवर्धनगोपाललक्षणम् अस्योर्द्धे
र्द्धलोमकेतिमः पार्श्वे रजतविंदवः गो।
वर्धनाख्यो गोपालो दीर्घरेखो नदक्षिणे
सर्वकष्टविनाशी स्यात् गोभूधान्यधनप्रद
इति अयमपिद्विचक्रएव अथ श्रीगो।
पाललक्षणम् संग्रहे एतल्लक्षणसंयुक्ते
दीर्घाकारंमहोदरे श्रीगोपालमिमंप्राहुः
सरेखावेणुनालके एतल्लक्षणे विद्धिव।
क्रवादिसामान्यकस्यलक्षणमुक्तमित्य।
र्थः अथ सनातनगोपाललक्षणम् अर्द्धे
३ दीर्घाकारः कृष्णवर्णः सार्धचंद्रनिभान

नः सम्मात्संतानगोपालः पुत्रपौत्रादिवर्ध
नः अयमपि द्विचक्र एव अथ लक्ष्मीगोपा
लक्षणम् पुराणसंग्रहे कुङ्कुमाङ्गसमोपे
तः श्रीधरो वनमालया वेणुलांगलवि।
भ्राभ्यांकुंडलाभ्यांचविंडितः लक्ष्मीगोपा
लकोदेवोदुर्लभोभुवनत्रये वित्तलाभप्र
दः संपद्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः अयमपि
द्विचक्र एव अथ मदनगोपाललक्षणं
ब्रह्मांडे योगोपालः पार्श्वभागेकलाम्यो।
तरुणभवेत् सम्यान्मदनगोपालोमाला
कुंडलभूषितः पुत्रपुत्राधनैश्वर्यंसर्वेलो
केकवशप्रदइति सामान्यगोपालएवक
लाभ्यैववनमालाकुंडलयुक्तश्चेत्तर्हिसएव
मदनगोपालोभवति योगोपालइतिसि
द्धवन्निर्देशेनसामान्यगोपालस्यपराप।
शीत् सर्वनाम्नः पूर्वप्राधान्यपरामर्शित्वा
त् एवंयत्रयत्रोक्तवक्ष्यमाणगोपाललक्षणे
पुमूर्तिविशेषयोनकेवलचक्रादिनोक्तंतत्र त
न्यकनसामान्यमूर्तिलक्षणोक्तंग्राह्यमिति
पुराणांतरे अयंपंचमोपारकस्यशंखचक्र

ग्रं॰
व॰ वि॰
६१

गदाधरः दीर्घच्छिद्रयुतः सामाङ्गोपालोम
दनाङ्कयः इति अथमपिठिचक्रपव अथ
वंशगोपालविभूषिते चक्रद्वयेवारुवे।
ऐंविंदुत्रयसमन्विते धनुर्वाणसमायुक्ते
वंशगोपालसंज्ञकमिति अथमपिसामान्य।
विशेषवचोभ्यांहिचक्रपवेति अथगोवर्ध
नधरलक्षणं वैखानससंहितायांचवनथा
मयुतश्चक्रोविंदुत्रयसमन्वितः उर्धरेखें
समायुक्तः पार्श्वेरजनविंदुकः सर्णविंदु।
समायुक्तो वनमालाविभूषितः गोवर्धन
धरोदेवोगोभूधनविवर्धनः अथैतस्य
पवैकवदनेवदनद्वये वाचतश्चक्रोजना
र्दनवद्विशेषसामान्यलक्षणाभ्यामवगंत
व्यः इतिकलमूर्तिनांलक्षणानिते नत्र।
यद्यपिनासामानेत्यनयापिब्रह्मण्यादीनां
पंचायतनपूजायानित्यतान्नदनेरोधेनना
मामपिसर्वासांपंचकोशात्मपाद्यपांचायत
नक्रमेणलक्षणमभिधीयते सचक्रमउ
क्तोनृपदेवेन शंभोमध्यगतेहीरेणहराभू
देव्योहरेशोकरोभास्येनागसतारवौहरग

ऐशाज्ञो विकास्यापिता देव्या विष्णुरैक
दंतरवेपोलंबोदरो जेष्ठेनार्धाशंकरभागा।
तोतिसर्वेदा व्यस्ताललतेहानिदाइति अ
62 स्यार्थः शंभोमध्येसतितदाईशान्यां हरिः
आग्नेय्यामिनः सूर्यः नैऋत्यां हेरंबगणेशः
वायव्यां देवी इति एवं हरेर्मध्येसतितदाई
शान्यां हरः आग्नेय्यां सिभास्वः गणेशः।
नैऋत्यामिनः सूर्यः वायव्यामगवती देवी
ति १ रवेर्मध्येसतितदा ईशान्यां हरः अग्ने
य्यां गणेशः नैऋत्यां अजो विष्णुः वायव्यामं
बिकेति देव्यां मध्यगतायां सत्यां तदा ईशायां
विष्णुः अग्नेय्यां हरः नैऋत्यामेकदंतो गणेशः
वायव्यां रविरिति लंबोदरे मध्यगते सति त
दा ईशान्यामजो विष्णुः आग्नेय्यामीश्वरः।
नैऋत्यामिनः सूर्यः वायव्यां मायादेवीति।
एवं पंचायतनक्रमणामनेकविधत्वे सत्य
पि प्रकृते महाराजाधिराजश्रीमदनूपदेव
स्य श्रीलक्ष्मीनारायणोपासकत्वानदनो
धेन वैष्णवक्रममंगीकृत्य लक्षणान्युच्यन्ते
अ. वृ. वि. ६२ ॥ भृंगीशसंहितायां मध्ये वस्थापयेद्धिसं

हरिः		सूर्यः	हरः		गणेश	हरः		गणेश
	हरः			हरिः			सूर्यः	
देवी		गणेश	देवी		सूर्यः	देवी		विष्णुः
विष्णुः		हरः	हरि		हरः	हरः		दुर्गा
	देवी			गणेशः			विष्णुः	
सूर्यः		गणेश	देवी		सूर्यः	गणेश		सूर्यः

दक्षिणे शिवमेव च तत्सम्मुखे गणपं।
विष्णुवामे विन्यसेत् शक्तेः शिवस्य वामं
गेहं तस्मिन्हि भवान्यसेत् मध्ये तस्याप।
येद्विष्णुमिति पद्मोत्तरापि संहितायां टढीक
नः यथा मध्ये तु मान्यानीलप्रकाशउ।
क्तो तस्य हित्ये रसरूपोसि देवतत्सम्मुखे स्पर्श
नो भानुराशिववामदेशे शक्तिरूपस्तमेवे
ति अत्राकाशजलवायुसूर्यशक्तीनां क्रमे।
ण विष्णुशिवगणेशसूर्यदुर्गारूपत्वं मी।
मांसितं तत्रतावद्दिक्षु प्राप्राने तमूर्तिल
क्षणमध्ये साद्दिविधाविशिष्टाम्रुद्रावे।
ति अथापि द्विविधापकानावदष्टचक्रादि
त्रयोदशाचक्रपर्यंता चक्रपाणपनेनाम्नुना

63

ननहृषीकेशानंतरस्याग्रः नानावर्णोस्यनं
नात्मानागभोगेनविङ्कितः अनेकमूर्ति
संयुक्तसर्वकामफलप्रदइति ब्रह्माण
गरुडात् द्वितीयानंतचतुर्दशचक्रादारभ्य
चतुर्विंशतिचक्रपर्यंताविश्वंभरानंतरू
पैकैवमूर्तिः चक्राल्पत्ववक्त्राभ्यामन्त
ममध्यमादिभावेनअनंतानंतमूर्तिर्भवा
ति अत्रपूर्वोक्तपुरुषोत्तमलक्षणसद्भावे
पुरुषोत्तमत्वमधिकंबोध्यं तत्रादावाद्य
लक्षणमुच्यते अग्निपुराणे अनंतोनागभो
गांकोनेकभोनेकमूर्तिमान् ब्रह्मपुराणे
नानावर्णस्त्वनंतःस्यान्नागभोगेनविङ्कि
तः इति वैखानससंहितायां नानावर्णम
नंतंचनागभोगेनचिङ्कितम् अनंतमूर्ति
संभिन्नंजनापुस्मनकामदमिति पाद्मे अ
नेकचक्रोवक्रभिश्चित्रैरप्युपलक्षितः अ
नंतस्तुविज्ञेयः सर्वपूजाफलप्रद इति
पुराणसंग्रहे नानावर्णोस्यनंतात्मानागभो
गेनविङ्कितः अनेकमूर्तिसंभिन्नः सर्वका
मफलप्रदः प्रदक्षिणावर्तकनवनमालावि

अ॰
वृ॰ वि॰
६३

भूषितः कृष्णवर्णश्च तच्चापि धनधान्यप्र
देप्रदः पूजनीयः प्रयत्नेन स्थिरः स्निग्ध।
श्चवर्तुलः पुराणसंग्रहे पंचवक्त्रेस्थूल
तरं पुरुषं वक्रचक्रके विश्वरूपमनंतका
प्रपौत्रादिकप्रदमिति इदं वक्ष्यमाणवि
श्वमूर्तेरपि लक्षणं ज्ञेयं विस्तरहस्ते हा
रापतिगतरेखाध्वजाकाराग्रशोभना ना
नावर्णोस्यनेनस्थानाभोगेन वन्दितः
अंतसीपुष्पसंकाशो विंदुनापरिभूषितः
वनेश्चोपचद्रपंतेरेखापार्श्वसमन्वितः
अनेकमूर्तिसंयुक्तः सर्वकामफलप्रद इति
तथा नातिस्थूलो नातिकृशो वनमाला।
युतो हरिः अनंतश्चविविधोनोभूमौसा।
वंचतुर्लभम् इति अथमच्छचक्रकार्थया
वर्तेभवबक्रांकलनंमूर्तिविशिष्टाने
नसंज्ञको भवति अनंतमूर्तिलक्षणं
अथ विश्वरूपमूर्तिलक्षणम् ब्रह्मांडे
विश्वरूपो हरिस्साक्षात्स्वायवनगालोय
मः वक्रचक्रांकितोनेकमूर्तिरूपसमन्वि
तः येषवक्रः स्थूलचक्रः पुरुषो वक्रचा।

क्रकः विश्वरूपोऽनंतो वासुदेवो यो नादिकस्मृतः
अनंतो पंचवक्त्रचक्रे पंचवक्त्राभ्यां दशवक्त्रो भ
वति तेन तस्य विश्वरूपानंतसंज्ञामनभय
प्रदइति अत्र विशेषाभावादेकस्मिन्वदनेव
दनद्वयेवा चतस्र क्रमेणेयं लक्ष्मीनारायणा
दिचतुर्वक्त्रमूर्तिप्रवर्तकेनत्वमेउलाकृतिके
वक्त्रमेन भवतीति विवेकः अथशगरुडमू
र्तिलक्षणम् ब्रह्मपुराणे गरुडधरतथादे
वोऽष्टरूपसमेततः चक्रस्थितोऽपितिकन्न
स्थपद्मे शंखे च चदस्थितो इति गरुडरूपोव
हस्तनिवर्तितः पीनउरस्थः प्रसृतासंग्रहे
गधारदक्षिणे वामे लाञ्छितो मध्यदेशतः
भगवन्तो उत्सेधे पोतो वामचक्रसवर्तेतर
ति स्कंधे चक्रद्वयं मुभे चक्रद्वयं सुभेय।
सपर्णमागो वर्तेलाकृतिः देवो संपदते
इति विश्वरूपलक्षणं अथ वैकुण्ठमूर्तिल
क्षणम् ब्रह्मपुराणे वैकुंठे मणिमभ्य
क्रमेकेनतथांक्षे हारोपरि मवेद्विबोका।
व्याकारासमणोभवेति तथा अत्रांत्रजपि
तिवक्रविशेषणंतेनजलचक्रवानयमि।

श्री॰
वृ॰वि॰
६४

तर्थः अग्निपुराणे वैकुंठएकचक्रोवैम
णिप्रभास्वच्छोरेखिकइतिवैखानससंहि
तायां वैकुंठोमणिवर्णाभस्वच्छमेकेन
चापबुजे द्वारोपरितथारेखोचक्रविहीन
संयुतः वैकुंठोमणिवर्णाभोवामपार्श्वे
कचक्रकः द्वारोपरितथारेखोपद्माका
रमशोभनेति तथा अतिस्निग्धः सव
र्तःस्वर्वर्तुलद्वारसंयुतः छिलमध्येता
थाचक्रेरूपपतेन्यंतशोभने ब्रह्मांडे वै
कुंठोमणिवर्णाभोवामपार्श्वैचक्रकः
चक्रस्यदक्षिणेपार्श्वेप्रमाणेभास्वरोभ
वेत् वक्रलाकारसंयुक्तोमोक्षादिफल
दायकइति विलक्ष्मे पद्मरेखागदा
कारलांछतंमध्यदेशतः वैकुंठोमणि
वर्णाभस्वच्छेमेकेनतथाम्बुजम् तथा
वैकुंठोमणिवर्णाभोवामतश्चैकचक्र
कः द्वारोपरिगतारेखापद्माकारेणग
तत्वेनैकचक्रस्योपसंहारः तथान्यविकु
नामपिमस्त्यान्तकलौनएवंवक्तेयाविति
इतिवैकुंठलक्षणम् अथहयग्रीवमूर्ति

65

लक्षणम् पाद्मे हयग्रीवस्त्वमन्त्रे यो योऽङ्कुशा
प्रतिरूपकः चक्रहयसमायुक्तः सुजितः
सौख्यदस्तन इति ब्रह्मपुराणे हयग्रीवो।
हयाकाररेखो वा चक्रसमीपगा वज्ररूपस
माकीर्णः एष ह्यग्रीलरूपक इति अग्नि
पुराणे हयग्रीवोऽङ्कुशाकाररेखो नीलः स
बिन्दुकः इति तथा हयग्रीवोऽङ्कुशाकाररे
खो पंच भवेति हि वज्रबिन्दुसमाकीर्णो दृ
श्यते नीलरूपक इति तथा हयग्रीवाकृ
तिलेखा रेखोऽकाया शिला भवेत् हयग्री
वशिला सा दातामुक्तिताज्ञानदायनी इ
ति स्वस्थाकृति भवेद्यस्य सा हि मालेशिर
स्तथा पद्माकृति भवेद्यापि हयग्रीवस्तु
सोमन इति पुराणसंग्रहे हयग्रीवोपि।
भगवानङ्कुशादिभिर्मिश्रितः अङ्कुशा।
कृति कस्तादेष चक्रहयसमन्वितः पद्मा
कृतिस्तथा पाशाङ्कुलिशाकृतिरेखा वा सा
नदो मोक्षदो नृणां भोगदो विनतासुत इति
ग्र॰ वराहे हयग्रीवोऽङ्कुशाकाररेखो चक्रसम
वृ॰ वि॰ न्वितः कृष्णवर्णः समाख्यातो महासारस्व
६५

तप्रदइति तथा कपिलोवर्तुलोद्यंतःसु
षुवक्रसमन्वितः पंचविंदुसमोपेतः
परविद्याप्रदोनृणामिति पुराणसंग्र।
होक्तविरूनामपसंहारादि पूर्ववद्वे
यमिति अथचतुर्भुजमूर्तिलक्षणम्
प्रासादे चतुर्भुजस्थनस्थक्रोनवमेवस
मद्युतिः मेउलाकारचक्रःस्यात्सर्वेषां
पकाशीतितमपुत्रोन्नरार्धन्नीपयक्ला
वितःपरपाटः गदाधरोनामसर्वपत्तफ
लप्रदइति तथा वक्रद्वयंमुखेयस्यषणा
मोवर्तुलाकृतिः देवोगदाधरोनाम
राजसूयफलप्रदइति तथावक्रद्वयेनत्व
दनेसमन्ताद्वर्तुलाकृतिः देवंगदाधरं
कल्पाराजसूयफलप्रदमिति अथेस्य ह
पवहिचक्रउपसंहारादिपूर्ववत् अथ।
पुंडरीकालक्षणम् प्रासादे पार्श्वेवाम
भिद्देवावामरेखयसंयुता पुंडरीकाद
मूर्तिःस्यात्सर्वलोकवशंकरेति तथा
द्वारोपरितथारेखापद्माकारासुशोभवेति
पार्श्वेवामभिद्देवानयनद्वयसंयतेति

56

अथैवं अनन्तचक्रनाभिचक्र एव उपसंहारा
दि पूर्ववत् अथ पुण्डरीकलक्षणम् ब्रह्मा
ण्डे एकचक्रयुक्तो वक्त्रे शुक्लवर्णसमन्वितः
पुण्डरीकस्समाख्यातः पूजितो मोक्षदाय
कः इति अथ एकचक्रः स एव अथ सु
दर्शनमूर्तिलक्षणम् पुराणसंग्रहे सु
दर्शनेन विधातव्ये लक्षणान्तरभेदतः सु
दर्शने चैव न शोभय सुदर्शने सुद
र्शनस्समाख्याते चक्रे लक्षणकोविदैरिति
अत्रादौ सुदर्शनलक्षणं पुराणसं
ग्रहे एकचक्रः शिरोदेशे पार्श्वे शंखादि
चिह्नितः अथ सुदर्शनो देवः पूजनात्स
र्वकामदः अनन्तो बिन्दुसंकाशो बिन्दुना
परिभूषितः सुदर्शनस्स नो देवः प्रणामे
मभिसत्वप्रद इति ब्रह्मपुराणे सुदर्श
नतस्य देवः प्रणामवर्णो महाद्युतिः वाम
पार्श्वे गदा चक्रे रेखा चैव न दक्षिणे इति
ब्रह्माण्डे एकचक्रे शिरोदेशे कस्तवर्णमले
लक्ष्मा सुदर्शनस्स विज्ञेयस्सर्वपापप्रणा
शन इति पाद्मे चक्राकारेण पंक्तिस्थाय

अ॰
व्र॰ वि॰
५६

चरेल्लोमयी भवेत् मत्स्यदर्शनस्त्वेवं लो
नः पूजाफलप्रदं इति तथा पद्माकारे च
कृष्णचक्रे निम्ननाभिसदर्शनमिति तथा स
दर्शनं तथा ज्ञेयं सर्वपापप्रणाशनं पद्मा
सनेव कृष्णचक्रे निम्ननाभिसदर्शने यतिभिः
पूजनीयम् तदेकचक्रे सरक्तकमिति त
था सदर्शनकस्य वर्णम्पन्नमे परिकीर्तिते
मधुवर्णे मध्यमे स्यात्कपिलेन परित्यजेत्
तथा नवाकिंतकस्य वर्णे विंदुनापरिशो
भिते स्वर्णरेखासमायुक्ते नराणां भुक्ति
मुक्तिदमिति अतिसूक्ष्मे श्यामवर्णे सर्वा
कारके मुखे कोमले वर्तुले स्निग्धे नराणां
भवितुलंभमिति मधुवर्णे तथा स्थूले रक्त
केसरमंडिते सच्छिद्रे विनष्टेन च यत्नतः
परिवर्जयेत् अथोभयसदर्शनलक्षणं
प्रणास्यते एकचक्रे शिरोभागे तथाधो
भेकचक्रकम् श्यामवर्णे सूक्ष्मरूपे ना
भौकेनापि चिह्निते सदर्शने चोभयात्म
देवानामपि दुर्लभं एतं यः पूजयन्नित्यं स
र्वान्कामानवाप्नुयादिति अथ समसदर्शो

67

नललक्षणम् तत्रैव द्वाभ्यां शिरसि चक्राभ्यां
पद्माकारेण भूषितः श्यामवर्णः पार्श्वा
भागे रेखाशोभितो हि संयुतः समः सुदर्शनो
देवो भूतलेनीवर्तुलेभः पूजनीयः सदा
सद्भिः भुक्तिमुक्तिफलप्रदश्चेति श्रुतिः।
लक्षणमपि सुदर्शनमूर्तिर्नोक्तमेणैव हि
चक्रत्वं स्पष्टमेव अनन्तचक्रसुदर्शनमू
र्तिलक्षणोपप्रकरणमेकवक्त्रत्वमुप।
संहृतं तथा विकृतत्वनवक्त्रत्वाभ्यामन
न्तानन्तकत्वं सर्वं वरदरूपेयं उभयविधो
मयचक्रमूर्तिलक्षणयोनेकोपि संदेहः
वक्तव्यस्तेनेदं मूर्तिद्वयं परमार्थिके विशे
षनिर्णयाभावात् किं त्वेकैव सुदर्शनमू
र्तिः चक्रैकत्वद्वित्वाभ्यामनन्तकल्पते
नभिधते अथ योगेश्वरलक्षणम् ब्रह्म
पुराणे दृश्यते शिखरे लिंगं शालग्रामस
मुद्भवम् स वै योगेश्वरो नाम ब्रह्महत्या
व्यपोहति अथानन्तवचक्रनाहिचक्रं वै
अथ विश्वपंजरं पद्मपुराणे वज्रकीटोद्भ
वरेखाः पंक्तीभूताश्च यत्रैव शालग्रामशि

श्र.
वृ. वि.
८२

लायामाविस्लपंजरसंज्ञिता अथैनविश्व
क्रःस्मृष्ट्व अथयज्ञमूर्तिलक्षणं ब्र
ह्मांडे यज्ञमूर्तिस्तु भगवान्पीनरक्तादि।
सिच्छितः द्वारस्यवामतश्चक्रेस्कंधकवौ
दक्षिणेतथा पुराणसंग्रहे पीनरक्ताय
ज्ञमूर्तिरितिवेदविदोविदुरीति अथान
न्तचक्रत्वादिचक्रतं अथदत्तात्रेयलक्ष
णे पीतारुणासिताभस्तु ह्रस्वपृष्ठोन्नतो
भवेत् अक्षमालाकृति पृष्ठे दत्तात्रेयःस्मृ।
भप्रदः तथा कूर्मारक्तस्यपीतस्यदत्तात्रे।
याभिधोभवेदिति अयमपिपूर्ववद्द्विचक्रए
व अथशिशुमारलक्षणं ब्रह्मांडे शिशु हियांगाग
मारोदीर्घकायः शिखिनिगदवरः पतेः हूरः
केन पृष्ठभागेनचक्रेणैसमुन्नतः सर्वधारःस।
विज्ञेयःसर्वसिद्धिप्रदोन्नणामिति पृष्ठभा
गेचैकचक्रेवक्त्रेचक्रद्वयमेवमिलित्वाच
क्रत्रयमेवेत्यर्थः अथहंसमूर्तिलक्षणं
ब्रह्मांडे हंसस्तुधनुषाकारोनीलश्वे
तविमिश्रितः चक्रपद्मसमोपेतःकेवलं
मुक्तिदोभवेत्इति गरुडे हंसःपंबोक

68

स्थितिं च नाभिचक्रस्य योन्नतः दक्षिणे यत्र
श्चाकारो वामे कुम्भदष्टच्छकम् दृश्यते मित्र
वर्णस्तमोहवर्गप्रदाश्च भवति अथ नाभि
चक्रलक्षणानन्तरं चत्रिचक्रत्वं अथ परा
महंसमूर्तिलक्षणं ब्रह्मांडे परमहंसः ख।
गेशान शिवेडिगलसन्निभः स्निग्धस्था
यत्र वृत्तश्च वर्तुलहारसंयुतः तथा वि
लमध्येन त्या चक्रे दृश्यते शोभने वक्रस्य द
क्षिणे पार्श्वे पुण्ड्रमालिभांस्तरो भवेत् वराहरेखे
तद्वामे दृश्यते विततास्तत मूर्तिः परमहं।
सास्योच तन्त्रवर्गफलप्रदेति चक्रेइतिहि
वचनाद्वयमस्य छपवहिचक्रः उपसंहार
दिपूर्ववत् अथ लक्ष्मीपतिलक्षणम् ।
ब्रह्मांडे मुखे वा पार्श्वतो वापि मयूरगल
सन्निभः कृष्णवर्णः स्थूलचक्रः एषस्थलासः
स्निग्धवितः लक्ष्मीपतिरिति ख्यातो लक्ष्मी।
संपत्तिदायक इति अथ मनकचक्रसंख्ये
नानृहि चक्रः १८ अथ गरुडध्वजमूर्तिलक्ष
णम् ब्रह्मांडे स्वर्णः शृंगाववेसौम्यो वर्त
लःसस्निग्धकेसरः चक्रेमध्यगतेकेसरे।

ग्रं
बृ० वि०
६८

रोविंदुविभूषिते लक्ष्मीकरोवैनतेयगरु
डध्वजस्तत्करइति अयमपिचक्रेइतिहि
र्वचनाद्विचक्रएव २९ अथवटपत्रशायि
लक्षणं ब्रह्मांडे वटपत्रशायीभगवान्।
नीलोत्संतशोभनः हीरवृंदप्रवालास्सेनी
लश्चैवविमिश्रितः वृक्षस्यवामतःपार्श्वे
दक्षिणेपद्ममेवच वदनैकेमध्यदेशेचत
स्यचक्रास्थिबिंदुकइति अयंस्पष्टएववचनस्थ
क्रः लक्ष्मीनारायणादिचतस्रश्चक्रलक्षणैर्व
र्जितस्तहीरवृंदप्रवालार्द्यैर्नीलश्चैवविमि
श्रितइत्यादिनाद्रष्टव्या २० अथशेषशाय
लक्षणम् ब्रह्मांडे फणाकाराशिलायस्य
मुखेचक्रद्वयंभवेत् शेषशायीसचक्रेद्वेक
स्ववर्णोमहद्युतिः ऊर्ध्वरेखासमायुक्तोवन
मालाविभूषितः शेषशायीनिविख्यातः।
सर्वैश्वर्यप्रदायकइति अयंस्पष्टएवद्वि।
चक्रः २१ अथविश्वंभरमूर्तिलक्षणम्
ब्रह्मांडे चक्राणांचापिविंशत्यायुक्तोविश्वं
भरःप्रभुः भुक्तिमुक्तिप्रदोनृणांमंतेमोक्ष
प्रदायकइति एतस्यप्रकीर्तितोपक्रमगतंवै

69

कल्पिकद्वितीयकत्वात् विश्वंभरमूर्तिलक्ष
णम् अथ पीतांबरमूर्तिलक्षणम् ब्रह्माण्डे
स्निग्धो गोरोचनाकारश्चक्रो वर्तुलोपि
वा पीतांबरधरो देवस्सौख्यदः शुभदोर्चि
तइति तथा द्वारदेशे भवेच्चक्रं वज्रवर्णं।
समन्वितं पीतांबरधरो देवस्सौख्यैकफ।
लदोर्चितइति एतस्य चक्रमित्येकवचना।
न्निर्देशादेकचक्रत्वं स्पष्टमेव उपसंहारादि
एवंवदिति २२ अथ सत्यवीरश्रवसो लक्षणं
ब्रह्माण्डे सवर्तुलो हरिचक्रः सर्वांगे हेमविंद
वः सत्यवीरश्रवाः प्रोक्तः सर्वसौभाग्यवर्ध
नइति तथा वर्तुलः पंचवज्रः स्यात्सर्वांगहे
मविंदवः सत्यवीरश्रवानेतस्सर्वसौभाग्यव
र्धनइति अस्य पंचात्मत्वकथनाद्दशचक्र
त्वं स्फुटमेवतेन सत्यवीरश्रवानेतसंज्ञो भवति
उपसंहारादिएवंवदिति २४ अथामृताहरण
मूर्तिः ब्रह्माण्डे वर्तुलो ह्रस्ववदनो ह्रस्वचा।
क्रोतिकोमलः अमृताहरणो देवो नीलो
त्पलसमप्रभइति अस्याप्यात्मकचक्रत्वा।
द्विचक्रत्वं अथ नरमूर्तिलक्षणं ब्रह्माण्डे।

श्री· वृ·वि· ६९

नामूर्त्तिस्तुभगवानन्तसौकुस्तमप्रभः एक
चक्रसमोपेतोग्रस्तस्यैवपार्श्वके अथै
स्तूपैवैकचक्रः अथशेषमूर्त्तिलक्षणं
पद्मे नागचक्रेकुंडलीभूतरेखोपंक्तिस्तशे
षकइति ब्रह्मांडे अथवाकुंडलीभूतनाग
भोगसमन्वितः शेषमूर्त्तिस्तुभगवानशेषै
श्वर्यदायकइति तथाहृष्टाद्विमूर्धपर्यंत
वलयाकाररेखया स्वर्णनिभयाद्विविवलः
पंचादिसंख्यया संयुक्तासमचक्रापार्श्वे
मनीलाचपीतला शेषमूर्त्तिरितिख्यातास
र्वैश्वर्यप्रदायकेति इयंतुसपैववृद्धिचक्रा
न्तकचक्रलक्षणोत्रपसंहारादिपूर्ववत् अ
थगरुडमूर्त्तिः पद्मे पताकारेखचक्रेहेमध्ये
लंवारेखिका गरुडस्तंतुविज्ञेयोभक्तिमु
क्तिप्रदायकइति ब्रह्मांडे द्विपताभ्यामुपे
तेयद्गरुडेभविद्धलभे दुर्लभंसमचक्रंचका।
लोकल्मषनाशने तथा कल्मषोचविना।
शीस्याद्वलयानुकाररेखया स्वर्णनिभ
याद्वित्रिचतुष्टयसमेतया संयुक्ताशुभदा।
श्रीस्यात्शामालीसितापिवेति प्रकरणादेत

द्विशेषेण विशिष्टा शिला यस्य गरुडस्य स कल्म
षौघविनाशीत्यर्थः तथा द्विपद्माभ्याम्
पेतं यद्वै रंध्रो विषमस्थितौ स्थूले विद्धंमे
खयस्य कलशेन समन्वितम् वैनतीयवि
ज्ञानीयात् लाभदायि दुःखापहम् स्थापये
दित्यर्थः तथा पद्मारेखयं को हेममध्ये दीर्घो
चरेखिका गरुडस्याविज्ञेय इति अथा
पुनश्चिचक्रसंख्योकत्वात् सर्वं द्विचक्रत्वमे
व उपसंहारादि पूर्ववत् २८ अथ वनमा
लिमूर्तिः पिलाभ्रुभ्राचग्रस्थदाणाभ्रुभच
क्राश्चशोभना वनमाली स विज्ञेयो ह्यशुभ
दफलप्रद इति अथाप्यनंतचक्रत्वाद्वि
क्रत्वे अथ मुरारिमूर्तिलक्षणम् पुराणसं
ग्रहे मध्ये चक्रं शिलास्थलं दक्षिणे गे चम
कलम् मुरारिदेवतादेशं दुष्टव्याधिविना
शनमिति अथमपि द्विचक्र एव अथ मुकुं
दमूर्तिलक्षणम् पुराणसंग्रहे अत्यासो
वकुचक्रस्य शपामवर्णास्वयोज्वलः मुकुं
द सर्वपापघ्नः पोंडरीकफलप्रद इति आ
त्यासः षट्चक्र इत्यर्थः तथैवोक्तं वसोडे

प्र॰ कृ॰ वि॰ ७०

षुण्मत्वेन मङ्केदोम्मस्तनो मङ्केप्रदायक
इति अयंवङ्कक्रकथनाद्वादशचक्रः तथा
प्रवीक्तानेनलक्षणलक्षितवानमङ्केर
नेनसंज्ञोपिभवति इतिमङ्केरानेनलक्ष।
णम् अथश्रीवत्सलाञ्छनलक्षणं पुरा
णसंग्रहे श्रीफलाकारसदृशंपीतंचस
सचक्रिणं श्रीवत्सलाञ्छनंनामसर्वोहर्म
पापनाशनम् तथा श्रीफलाकारसंज्ञे
यंपीताभंवामचक्रिणं श्रीवत्सनामदे।
वेशोहत्याकोटिविनाशनमिति अथ
मपिद्विचक्रउपसंहारादिपूर्ववदिति।
अथधरणीधरमूर्तिः ब्रह्माण्डे वर्तलोह
रचक्रश्वशिलास्थूलसुशोभना धरणी।
धरःसविज्ञेयःसर्वयज्ञफलप्रदइति अ
यमप्यनन्तकवत्क्रत्वाद्विचक्रः २२ अथयो
गराजमूर्तिः विस्तरहस्वे वामांगेपृष्ठ
लंस्निग्धंद्विचक्रंचसमसूक्ष्मकं स्थिरासने
कृष्णवर्णंनाभिपृष्ठकंचयद्भवेत् तज्ज्ञेयं
योगराजस्यलक्षणंयोगदायकम् अयं।
तस्यापूर्ववद्विचक्रः अथश्रीमूर्तिलक्षणं

पुराणसंग्रहे अधोपद्मान्त्रिवदनः षट्चक्रः
शुभामलोविभुः श्रीमूर्तिरितिविख्यातः स
र्वसौभाग्यदायकइति स्कंधे शंखचक्रा
दिकमलकमंडलुनिशाकरैः लक्षणैर्यो
संयुक्तः श्रीमूर्तिस्तशुभप्रदः अथैतस्यैव
एवषट्चक्रः उपरेखादिपूर्ववत् अथा
श्रीमहायमूर्तिलक्षणम् पुराणसंग्रहे व
क्रौलकेवलैर्यस्तुपंचभिस्समलंकृतः व
नमालांकितस्तैवसज्ञेयश्रीमहायकः अ
यंपंचचक्रस्यदेव अथदेवदेवमूर्तिः
स्कन्देसर्वोभस्मलमवदनः पीनरेखःसल
लमकः विदिक्कदिलसर्वोस्त्वशुभतेचस
मंतथा तथा सदेवदेवोविज्ञेयः पुराण
पुरुषोत्तमः अथैतन्नकचक्रसंख्यनाद्वि
चक्रं १ अथकपिलमूर्तिः स्कंदे कपिलो
वर्तुलोत्पन्नस्सुचक्रसमन्वितः पंचबिंदु
समोपेतः पारविद्याप्रदोनृणामिति अथ
मणिद्विचक्रः अथाव्ययमूर्तिः असो प
दक्षिणावर्तयुक्तोवनमालाविभूषितः कृ
ष्णवर्णोयुतस्थापि धनधान्यसुखप्रदः जनी

अ·
ह·वि·
७१

यः प्रयत्नेन स्थिरस्त्रियो यवर्तुलः वक्त्रवक्त्रो।
द्वारवक्त्रः सौम्योद्देशेन चाम्लयः अथ वक्त्रा
स्य वक्त्रकथनात् उपस्थितस्यागेमानभावेन वि
वक्त्रत्वात् षट्चक्रत्वं भवति ३९ अथ हीरा।
ख्यिशालग्रामीस्वरूपे एकचक्रं च वदने पंचाग्रय
लसततन्तु एष्वेसवर्तुलं गदाद्वीस्कोतिसम
न्वितम् वक्त्रस्योभयपार्श्वे तत्फणिपंजर।
शोभितम् सवर्तुलं तयास्त्रियं दीराख्यि
शायनं विद्धीति अथैतेकचक्रः स्पष्टः ४०
अथ मत्सलाख्यमूर्तिः उच्यते मत्सलाकार
रेखाभिरेकचक्रेणासंयुतः मत्सला ख्य
नामासौ पूर्वं चक्रगदान्वितः पूजनाच्चैव
सर्वेषां भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति अथ मत्स्ये
कचक्रः स्पष्टः ४१ अथ चक्रपाणिमूर्तिः
उच्यते पूर्वभागे त्रिवदनः पश्चादेकास्यसं
युतः चक्रपाणिरिति ख्यातः न खक्रवर्तिन
दायकः एतस्य वर्तुलत्वान् अष्टचक्रत्वं।
तथा प्रकीर्णकोपक्रमानन्तमूर्तिलक्षण
स्य वर्तुलत्वात् अष्टचक्रत्वं प्रकारेणास्य।
चक्रमाणपनेन तत्संतकत्वं च भवतीति ४२
अथ वक्त्रमुखमूर्तिः उच्यते अथान्तरेऽपि

72

रुचक्रे वक्त्रलास्यः समंततया वक्त्ररूपी समाख्यो
तः पूजितो मोक्षदायकः एतस्य वक्त्रवक्त्रत्वा
त्रिचक्रत्वे तथाहि वक्त्रलास्यो विस्तीर्णास्यः
तस्मिन्हि चक्रत्वं वक्रिरेकचक्रत्वमेवं त्रिचक्रत्वे
तृतीयचक्राद्यारभ्य प्राक्चतुर्दशचक्रतः।
पातालनरसिंहो वा वक्त्ररूपोऽथवा भवेदि।
ति वचनेनैकविधत्वे प्राप्ते पातालनृसिंहव
दुपरि स्थितत्वागमानाभावात् त्रिचक्रत्वमे
वेत्येवं सर्वत्र हत्तनीयमेवेष्टितमस्ति मूलभ
तस्मात्तिवस्तुराणांतरे चक्रांतरयुक्तत्वे चत
र्हि तथात्वेनोचेदुक्तन्यायेन निर्णय इति ४३
अथ जगद्योनिमूर्तिः ब्रह्मांडे ह्यचक्रो रक्त
वर्णो जगद्योनिः सर्वप्रद इति अथमतत्र
चक्रत्वाद्धि चक्रः ४४ अथ त्रिमूर्तिः ब्रह्मांडे
ऊर्ध्वाधस्तस्त्रिवदनः षट्चक्रः श्यामलांगश्च
क त्रिमूर्तिरिति विख्यातः सर्वसौभाग्यदायी।
क इति वामनपुराणे चक्रत्रयसमेता च त्रि
मूर्तिः स्यात्सुखसंपदा अत्रोक्तलक्षणोक्त।
षट्चक्रांश्योमुख्यानक्तत्वे स्पष्टमेव ४५
शा. अथ विश्वक्सेनमूर्ति स्कंदे पद्मकौशाग्रणी।
मू. वि. काशीनवचक्रसमन्वितः विश्वक्सेनस्तु भग।
७२

वानश्वमेधफलप्रदः ॥ पातालसंग्रहे अष्टव
क्त्रश्चतुर्बाहुःस्त्रिरश्वक्रसमन्वितः श्वेतरे।
खासमायुक्तः कृष्णवर्णः स्थिरासनः शंख
चक्रगदायुक्तो धनुर्बाणसमन्वितः यज्ञ
सूत्रधरः श्रीमान्विश्वकेतनः प्रकीर्तितः ।
अथ नवचक्रः स्वष्टपत्र उपसंहारादिपूर्वे
वत् एतस्याप्युपक्रमगतानेन लक्षणेन ल।
क्षणोलक्षितत्वेन विश्वकेतनानेन संज्ञकत्वं
भवतीति ४६ अथ हेरम्बमूर्तिः अस्त्राडे ग
र्भागारे तच्चक्रे द्वैप स्मे दक्षिणतो बहिः प
ञ्चपञ्चाकृतिर्वापि हेमवर्णसमाकुलः हे
रम्बस्तु भवेद्देवः सर्वसिद्धिप्रदायकः अथे
ष्टिचक्रः स्वष्टपत्र ४७ इति प्रकीर्णकलक्ष
णे विघ्नमूर्तिःलक्षणानि अथ वैश्वचक्र
मध्यस्थानां शंकरमूर्तीनां लक्षणान्युच्यते
तत्रादौ सद्योजातमूर्तिलक्षणं स्कंधे हे
मवर्णा श्वेता हेमबिंदुभिश्च समन्वितः म
मस्तके गौरेखपुंका चेद्गंगासमप्रभा स
द्योजाताभिधाश्चेष्टापुत्रपौत्रविवर्धिनीति
इयमपि निश्वका अथ वामदेवमूर्तिः स्कं

73

ये सर्वलोकहिताकारामूर्ध्नि रक्तजटाशशी
प्रयोगसाधारित्वात्पापहृच्छोर्यदिष्टजितेति इ
यमपि निष्प्रक्रैव अथ तत्पुरुषमूर्तिः स्कंदे
एवं विधुजयमानऊर्ध्वलिंगजटाशशीतत्पु
रुषाभिधानास्माडुलेभ सर्वकामदेति निष्प्र
क्रेयमपि अथेशानमूर्तिः स्कंदे किंचित्क
मलसंपृक्ताकृष्णनीलाजटामला पार्श्वयोर्वे
समीयेतां ईशानामुक्तिदाभवेदिति निष्प्रक्रै
व अथ शार्वमूर्तिः स्कंदे द्विलिंगो वाथ लिं
गो वा चतुर्ष्वा वादिलिंगवान् शर्वदेवः स
माख्यातो देवदेवत्वदायकः इति शर्वशं
करनामा सा देवो दिव्यफलप्रदः इति तथा
लिंगैः पंचभिरालीढः षड्भिर्वा सप्तभिस्तथा
नवभिर्नैः फलपूर्णैमयावकेन पार्श्वने शं
करेति समाख्यातो भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति
इदमेव शंकरमूर्तिः लक्षणम् वस्तुतस्त्वेक
स्यापवमूर्तेश्चंद्रकुभवक्तुर्वशंकराभिधान
भेदेन नमिदेयमेदइति अयमपि निष्प्रक्रै
एव अथ चंद्रशेखरमूर्तिः स्कंदे यमवक्त्रा
कितो देवो रम्यवर्णः स्थिरासनः चंद्रशेख

श्र॰
वृत्ति॰
७२

रकोज्ञेयोमहाभयविनाशनः विसर्गहस्ते
गोकर्णसदृशंपंचचक्रांकेचविशेषतः सो
वर्णरेखाविंहार्धांचेद्रशेखरसंज्ञकमिति
अयमपिनिश्चक्रः अथशिवनाभिमूर्तिः ।
स्कंधे कूर्माकृतिरधोभागेलिंगभागेव्रण
त्विना शिवनाभिरितिख्यातोदुर्लभः सर्व
कामदइति तथा यवमात्रेन्तगर्तेस्यालि
गमेकैकमेववा शिवनाभिरितिख्यातो।
भुक्तिमुक्तिफलप्रदइति तथा छत्राकारं
कृष्णवर्णंशाणिनेचजटाधरं शिवनाभि
चविज्ञेयंसर्वकामफलप्रदमिति अयं
तस्यरूपवनिश्चक्रः अथदेवमूर्तिः वि
सर्गहस्ते पाशांकुशदेवंभवकिंतनीलव
र्णसमन्वितं भवदेवंविजानीयादचलां
श्रियमाप्नुयात् तत्पूजनादितिशेषः एतैः
सर्वाअपिशिवमूर्तयोनिश्चक्राअपिसंभ
वंति तत्रचिह्नातिरिक्तचक्रसद्भावेप्र
माणाभावादिति इतिप्रकीर्णकमूर्तिल
क्षणेषुशिवमूर्तिलक्षणानि अथवैष्णव
क्रमप्राप्तायागणेशमूर्तेर्लक्षणम् ४०

74

णमेग्रहे शुंडादंडेन दंताभ्यां शोभनाभ्याम ।
लंकृता एकेनैवाथ दंतेन रक्तबिंदुभिरंकिता
पार्श्वभागे कचक्राभ्यां शोभिता चैव या शि ।
ला गणेशमूर्तिर्विज्ञेया विघ्नवृंद विनाशिनी
तथा पूर्वलक्षणसंयुक्ता शोणमरक्तातथा श्य
मा एतां यः पूजयन्नित्यं तस्य लक्ष्मीः स्थिरा
भवेत् विघ्नास्सपदि लीयंते संते मोक्षो भवे
द्ध्रुवमिति इयं स्पष्टैव द्विचक्रा अथ सूर्यचक्र
क्रयाप्रसन्नमूर्तिलक्षणमुच्यते ब्रह्मांडे ।
वासे वाभ्यंतरे देशे चक्रद्वादशसंयुता सू
र्यमूर्तिरितिख्याता सर्वव्याधिविनाशिनी इ
ति स्कंधे पद्मवृत्ताकारं चक्रद्वादशसं
युतम् शंखचक्रगदाखड्गरथचिह्नैर्विचिह्निते
कमलवर्णं सुशोभाढ्यं रक्तरेखासमन्विते ।
सूर्यदेवं विजानीयात्सकामफलप्रदं वैखा
नससंहितायां सूर्यनारायणलक्षणम् अ
ष्टचक्रस्तत्र वृत्तैः शंखचक्रसमन्वितः मस्त
के च तत्त्वचक्रः सूर्यनारायणो भवेत् तथा
हेमवर्णप्रतीकाशश्चक्रद्वादशशोभितः
पताकाध्वजसंयुक्तच्छत्रचामरशोभितः ।

सू॰
वृ॰ वि॰
१५

स्वर्णरेखासमायुक्तः सूर्यदेव उदाहृतः इ
यं सृष्टेव द्वादशचक्रा अनेनोपसंहारादिश
वृवत् इति प्रकीर्णसूर्यमूर्तिः लक्षणम्
अथ उक्तक्रमप्राप्ता गणेशशक्तिमूर्तीनां ल
क्षणान्युच्यन्ते तत्रादावुक्तत्वप्राप्ताया वि
सकुंडलीन्या लक्षणम् पुराणसंग्रहे के
सराख्या शिरोभागे मध्ये गतै भुजंगवत् ।
सार्धत्रिवलयाकाररेखया लाञ्छिता तथा
धूम्रवर्णा शिला सा तु विसकुंडलिनी म
ता तथा शंखचक्रादिचिह्नैश्च चक्रैर्नेके
न संयुता प्रसन्नभुजगाकाररेखया चक्र
मध्यके शोभिता या शिला धूम्रा विसकुं
डलिनी तु सा अस्यास्तु पूजनान्मर्त्यो भुक्ति
मुक्तिं च विन्दतीति विसव्यतिरिक्तानां सा।
धारणकुंडलिनीनां तु निश्चक्रत्वम् विसकुं।
डलिन्यास्तु चक्रैकग्रहणेन सामान्यवचना
द्विचक्रत्वम् अथ शिवकुंडलिनीमूर्तिः पु
राणसंग्रहे त्रिशूलैः केसरैर्वापि या शिला
शोभिता भवेत् चक्रे वा गतेमध्ये वा वल।
याकाररेखया सार्धत्रिवलयायुक्ता प्रसन्न

75

भुजगेंद्रवत् तन्मध्ये नेकलिङ्गैस्त्रिभिर्वा
भूषिताभवेत् श्वेतबिंदुभिराकीर्णा शिवा
कुंडलिनीतमा यस्तं संपूजयेन्नित्यं शिवकुं
डलिनीवरः यावज्जीवमखंडं भुक्त्वा भोगांस्तेनसा
युज्यमाप्नुयात् अथ शाक्तकुंडलिनीवरः या
वज्जीवमखंडं भुक्त्वा भोगांस्तेनसायुज्यमाप्नुयात्
अथ शाक्तकुंडलिनीमूर्तिः पुराणसंग्रहे गर्भे
वा चक्रमध्ये वा योन्याकारेण चिह्निता यो
नेरुपरिमध्ये वा कुंडली भुजसर्पवत् अर्धा
धिकत्रिरेखाभिर्भूषिता या शिला शुभा शा
क्तिकुंडलिनी सा तु देवानामपि दुर्लभा शा
क्तिकुंडलिनी देवीं नित्यं संपूजयेन्नरः इंद्रा
दिदुर्लभान् भोगान् भुक्त्वा निर्वाणमाप्नुयात्
ब्रह्मादिदेवशक्तीनां मतं त्याच्च खेचरस्वर
शक्तिकुंडलिनीभेदास्त्वनंताः संभवंतिहि
तत्र चिह्नेन मा ज्ञेयाः सर्वलक्षणकोविदैः
मूर्तेर्वा चक्रमध्ये वा दंतस्तु अथवा भवेत्
भूर्वोक्तलक्षणैर्युक्ता गणेशी पंचमा भवेत्
सर्पकुंडलयोगेन सौरी ज्ञेया विचक्षणैरिति ३
नि सर्वकुंडलिनीलक्षणानि इति पंचायतन

अ॰
पू॰ वि॰
७५

नास्य कपञ्चकोशमूर्त्तिः नोलक्षणानि अ
पहरिहरव्यतिरिक्तधर्मराजादिमूर्त्तिना।
लक्षणान्युक्तानीति हरिहरमूर्त्तिस्तु एकपा।
द्विधाभूतो लोके चरति नित्यशः नवि
नाशंकरं विष्णुर्न विना केशवं शिवः शि।
व एव हरिस्साक्षाद्धरिरेव शिवस्स्वयं नयो।
रन्तरकृत्पाति नरकाकोटिशास्त्रयेन्मादिवा
कैरभेदेन हरिशिवयोस्सन्निवेशेनन
हरिर्भूत्वं ज्ञेयं अथ हरिमूर्त्तिलक्षणम्
ब्रह्माण्डे चक्रत्रयसमेतो वा चक्रद्वयसंगतो
पि वा शिवानाभिप्रतोमभिदृष्टे वापि न
चैवच यस्तं हरिहरं विंध्यान्स्य स्वैसौभाग्य
दायकमिति तथा चन्द्रस्य कोहरिहरोऽष्टम
क्वोष्ठेन ख्याप्यः विनयपतिग्रहस्थानो ग
हे देवं तथा कुलमिति एतल्लिङ्गलक्षिन
एवं निषिद्धो नान्यः विस्तारस्तस्य मध्यवर्ण
स्यातिसूक्ष्मो मध्यचक्रे तिशोभनः चेद्धविं
वाविनः स्त्रियः सम्यग् हरिहरो विभातीति
अयं द्विचक्रः स्पष्ट एव अत्रोपसंहारोऽयम्।
व्योमकलस्य पूर्वं वक्ष्येयः धर्मराजस्तस्य।

प्रोक्तः शोकसंतापकारकइति चक्रेनदृश्य
76
तेगूढचक्रत्वात् अस्यान्तकचक्रसंख्याका
वाह्निचक्रत्वे अथपरमेष्ठिलक्षणं अग्नि
पुराणे परमेष्ठीसाग्रचक्रः पृष्ठेछिद्रः सबिंदु
मान् ब्रह्मांडे परमेष्ठीतस्तुल्याभः पद्मचक्र
समन्वितः बिम्बाकृतिस्तथापृष्ठेसुषिरंचा
तिपुष्कलमिति तथा परमेष्ठीलोहिता
भश्चक्रेमेकेनयोजनम् बिल्वाकृतिस्तथारे
खासुषिरंचातिपुष्कलमिति पुराणसंग्रहे
परमेष्ठीतस्तुल्याभश्चक्रपद्मसमन्वितः
सवर्तुलस्तथापीनः पृष्ठेचसुषिरंतथेति
वैखानससंहितायां परमेष्ठीतुरक्ताभश्चक्रप
द्मसमन्वितः गदाकृतिस्तथारेखादृश्यते
वामपार्श्वतइति ब्रह्मांडे परमेष्ठीतस्तुल्या
भश्चक्रपद्मसमन्वितः द्विधाकृतस्तथापृ
ष्ठेसुषिरंचातिवर्तुलम् पीतवर्णस्तुतोवापि
भुक्तिमुक्तिफलप्रदइति बिल्वरहस्ये ही
षैरेखासमोपेतोदक्षिणेसुषिरंपृथक् पर
मेष्ठीलोहिताभश्चक्रमेकेनयोजमिति
श्र·
वृ·वि·
७६
अथमेकस्यचक्रस्यपृष्ठपवउपसंज्ञादिपूर्ववत्

अथ पितामहमूर्तिः ब्रह्मांडे पितामहश्च
तुर्वक्त्रोऽष्टचक्षुसमन्वितः अष्टपत्राप
मष्टचक्रः अथ हिरण्यगर्भमूर्तिः ब्रह्मा
ण्डे हिरण्यगर्भं जानीयान्मधुपिंगलविग्रहः
ईषद्दीर्घं मनोज्ञं च स्निग्धं सकलकामदमि
ति तथा वेदाकृति हिरण्यवर्णरश्मिजाले
विनिर्दिशेत् सुवर्णरेखा वक्त्रे स्फटि
कद्युतिशोभनम् ब्रह्माण्डविशेषः हिर
ण्यगर्भो भगवान्स्त्रिविधोऽत्र प्रदृश्यते सु
मुखः स्वर्णबिंदुश्च स्वर्णगर्भ इति क्रमात्
तथा हिरण्यगर्भो भगवान् पवित्रोऽस्य वि
दुर्लभः अन्तर्ध्वनिसमायुक्तः कलव
र्णः सुवृत्तकः तथा वर्नेलोकस्तववदन सु
क्रमध्येतिकोमलः श्रीवत्सकम ॐ श्री
गणेशाय नमः ॥ ॥ अथानूपविवेके
सौपपत्तिकं सालग्रामलक्षणमुक्तं एतल्ल
क्षणलक्षितायास्सालग्राममूर्तेः कृष्णव
र्माणोक्तप्रकारेण पूजने प्राप्ते तस्याश्च
चक्रांकमिथुनात्सार्धं सालग्रामे च पूजये
त् सालग्रामशिलासार्धं द्वारवत्यास्समुद्भवां

शिलां यः पूजयेद्यस्तु स याति परमं पदं । शा
लग्रामोद्भवो देवो देवो द्वारवतीभवः । उभयो
77 स्संगमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः । शालग्राम
शिलायुक्तो द्वारिकायाः शिलां तथा । शिलेति
विशेषोपादानाद्द्वारावत्यां चक्राणां न पूज्यते
ति प्रतीयते । नित्यं यः पूजयेद्धीमान् भुक्ति
मुक्तिं च विंदति । इत्यादिवाक्येषु चक्रांकितशि
लामहिमायाः पूज्यत्वं भवतीति । तथा ये
केचित्त्रपाषाणाः स्वर्णेन मुद्रिताः । ते
षां स्पर्शनमात्रेण मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं मनोवाक्कायकर्मजं
तत्सर्वं विलयं याति चक्रदेवस्य पूजनात् । म्ले
च्छदेशेऽशुभे वापि चक्रांको यत्र तिष्ठति । यो
जनानि दश द्वे च मम क्षेत्रं वसुंधरे । पूर्वोक्ते
न विधानेन पूजयेद्यस्तु वै द्विजः । विधानेप
रमं प्रोक्तं यत्त्वया मे त्र संस्तुतम् । सेवनात्संतुषः
पूज्यो दर्शनेन स्पर्शनेन नरः । अपि पापसमा
चारः प्रविशो हि लभत्ययम् । अन्तकालेन
संप्राप्ते हृदये यस्तु धारयेत् । चक्रांके पापश
प्र. वृ. वि. ११ मनं स याति परमां गतिं । हृदि स्थितं तु चक्रांकं

दृष्ट्वैवस्तनस्यैव नोपसर्पन्ति तेर्भूलाह्ना
न्वाकमलपरिग्रहं वैस्नवंलोकमाप्नोतिना।
त्रकार्यविचारणा इत्यादिस्कंदवाक्यैस्तु।
सापवानेकप्रशस्तंभवतीत्येतस्या श्रुत्
क्षलक्षणलहितायाः पूज्यत्वायोग्यत्वा
ल्लक्षणमाह गारुडे अपरं श्रृणु विप्रेंद्र हा
रवत्याशिलास्तथाः चक्रांकिताश्च चक्रा
कादृष्टेनैतुनथास्फुरे नासोतल्लक्षणैस
म्यकूवक्ताम्येकमनाः श्रृणव दशधा च स
भिन्नास्तावर्णाकृतिविभेदतः एकचक्रे
णादेवेशः शिलायां तु सुशोभितः सुदर्श
नाभिधो देवो द्वाभ्यां मुक्तिफलप्रदः २ त्रि
भिस्थानंतदेवेशो विघ्ने फलदायकः श्री
प्रदोरिपुहंताच चतुश्चक्रोजनार्दनः पं
चभिर्वासुदेवस्तु जन्ममृत्युजरापहः प्रद्यु
म्नः षड्भिर्वासो लक्ष्मीकांतिं ददाति च ।
सप्तभिर्वलभद्रस्तु गोत्रकीर्तिप्रवर्धनः
वांछितं चाष्टभिश्चक्रो ददाति पुरुषोत्तमः
नवभिस्तुनवव्यूहो दुर्लभस्सुरैरपि दर्श
वनाथो दशभिर्दद्याद्राज्यं श्रियं हरिः एकाद

78

शभिरैश्वर्यमनिरुद्धः प्रयच्छति निर्वाणं द्वाद
शात्मा च चक्रैर्द्वादशभिर्युतः परमात्मा त ऊर्ध्वं
तदधात्मौख्येसड्डलेभ मितिप्रह्लादसंहितायां
तु चक्रभेदं नामभेदादुक्ताः एकस्सुदर्शनोद्य
भ्यां लक्ष्मीनारायणः परः एक एक चक्रयुक्
स्सुदर्शन इत्यर्थः एवमन्यत्र चापि त्रिभिस्त्रिवि
क्रमो नाम चतुर्भिश्च जनार्दनः पंचभिर्वासु
देवश्च षड्भिः प्रद्युम्न एव च सप्तभिर्बलदेवस्त्व
ष्टभिः पुरुषोत्तमः नवभिश्च नवव्यूहो द
शभिर्दशमूर्तिकः एकादशानिरुद्धो हि
द्वादशो द्वादशात्मकः अनेकैश्चक्रैर्वि
क्रैश्च ह्यनंतः परिकीर्तितः सुदर्शनाद्या
स्तु शिलाः पूजितास्सर्वकामदाः अथा
चक्रांकितशिलाया लक्षणमस्तं गालव
स्तनौ सावेदासम चक्रांकाद्वादशांतोधि
काः स्मृताः वर्तुला चतुरस्रा च नराणां वसु
खप्रदा त्रिकोणा विषमा चैव छिद्रा भग्ना
तथैव च अर्धचंद्राकृतिर्या तु पूजा हानि
र्भवेत्तया फलेनोत्पद्यते तस्यां पूजितायां
कदाचन इदमेव चक्रलक्षणमस्कं गरुड

शा॰
वृ॰ वि॰
१८

णोले चक्रस्तत्र ब्रह्मप्रोक्तो भग्नः कार्यभया
वहः छिद्रो हारिद्युतः बोलिश्च वेदयाद्यम
त्रितः त्रिकोणो विषमश्चैव छिद्रो भग्नस्त
श्चैव च अर्धचंद्राकृतिश्चैव मज्जाहीनेव क्षां दे
जातस्मा अथ शिलालक्षणमुत्तमम् स्कंधे
कस्तमस्तु प्रदाति त्वं कपिला च भयावहा
रोगान्निकर्तुं रोदयान्योनाविघ्नविनाशिनी
धूम्राभा वित्तनाशाय भग्नाभार्याविनाशि।
नी पुत्रपुत्रधनादीनि स्वर्गमोक्षौ सदा प्रिये
ददाति शुक्लवर्णा तत्र यत्तेन समर्चयेत्
गरुडपुराणे इदमेव प्रकारान्तरेण चक्रवर्णे
लक्षणमुक्तं मस्तदंकस्य वर्णस्य कपिला
स्तु भयावहः अन्यत्वं कर्तुं रोदयान्योनवर्णे
विनाशकृत् धूम्राभः पुत्रहा प्रोक्तो नीला
भो विघ्ननाशकः पुत्रपौत्रधनादीनि स्वर्गमो
क्षप्रशांसि च ददाति शुक्लवर्णस्तु यत्नेनैव
समर्चयेत् एवं लक्षणलक्षिता द्वारवतीशि
लायाः स्वरूपज्ञा पूर्वोक्तानेकवाक्यम् इति
एवं पूज्याधिष्ठाने साकल्येण निर्णीतेन तस्या
जायां साक्षात्यमस्या यावानेकेषां साधनानां
विद्यमानत्वेऽपि लक्षणैकस्मा अध्यानाशक्च

76
79

एतद्रुद्राणाणां क्रमेणेतिहासपुराणलक्षणम्।
व्याह स्कन्धेशेनमाहात्म्ये सनत्कुमारः शंखा
नां संभवं स्थानं नामानि विविधानि च लक्षणं
च फलं सम्यक् कथयस्व महामते श्रीनारद
उवाच शंखस्त्वक्षे महादेवं पंच योजनमाय
ते कावेरीसंगमो यत्र पौण्ड्रशंखः प्रजायते
सागरे पूर्वदेशे तु सोमतीर्थे सुनिर्मले अने
न्त विजयो नाम शंखस्तत्र प्रजायते सागरे
दक्षिणे देशे महासेतोश्च पश्चिमे अग्नितीर्थे
र्थे च विख्याते नानारत्नसमुद्भवम् तस्मिं।
स्तीर्थे कणिकायां मणिशुभ्रः प्रजायते
वरसागरयोर्मध्ये शंखतीर्थे सुनिर्मले स
घोषो नाम शंखस्तु जायते सर्वसिद्धिदः यो
च जन्मस्तु या शंखः कुशस्थल्यां प्रजायते।
माधवस्यां विशेषेण चक्रतीर्थे प्रजायते ता।
म्रपर्णी नदी यत्र संगमे सागरसन्निधौ विष्णु
देवं समविज्ञेयं मल्लिकं संभवं तथा तस्मिन्।
स्थाने महाशंखो देवज्ञः प्रजायते सेवस्तु
शंखमध्येषु यो च जन्मोति दुर्लभः दक्षिणा
वर्तं यां शंखस्तु महालक्ष्मीप्रदायकः यस्तु
श्रु· बृ·वि· ७९ पूजां प्रकुर्वीत तस्य लक्ष्मी स्थिरा भवेत् क्षीरे

णपूजयेत्रिसंसमावर्ते विशेषतः अ
भिषिंचेयथान्यायेसर्वकामार्थसिद्धये ।
तथाशंखेकलशे दक्षिणावर्तशंखस्तय
स्यसमनितिष्ठति मंगलानिप्रवर्तंतेतत
स्यलक्ष्मीःस्वयंवरा कांचनीमेखलाका
र्यास्तुविन्यासेनविधापयेत् स्तुविनाशज।
येत्रिसंकुसुमैश्चंदनादिभिः धूपेनसा
पयेच्छंखंनैवेद्यादिप्रदर्शयेत् पुनःशंखे
सागरेहिनसर्वत्रशंखलक्षणगोचरः शं
खकास्तुजायंतेनानावर्णादिसंयुतः
सर्वासांशंखजातीनांदीर्घाग्रेयप्रशस्यते
गोक्षीरधवलःस्निग्धोदीर्घनालोवृहत्ततः
ॐकारनादसंयुक्तस्सआवर्तैःप्रशस्यते
विशालाग्रमध्यस्सूत्रेष्टदीर्घंतथैवच वा
मावर्तंचविज्ञेयंसर्वसिद्धिप्रदायकमिति
यान्ये शंखेनोब्राह्मणोज्ञेयोरक्तवर्णस्त
वाहुजः पीतस्तुवैश्यजातीयश्यामलःशूद्र।
स्तथैवच तस्माद्यःप्रशस्तोयमन्नरोत्त
रतस्तथा अग्रदीर्घनाभिदीर्घमध्येस्थल
श्वेयोभवेत् अतिशस्तस्सविज्ञेयोविपरी

80

नोतिनीदितरति वैलोनसागमेन शंखे
पार्श्वे सदा ब्रह्मा शंखे मध्ये दिनेश्वरः शं।
खाग्रे वसते चन्द्रस्तस्मात् शंखं नमाम्यहं आ
दित्यो वरुणः सोमो वायुरग्निस्तथैव च शंखे
स्य दक्षिणे भागे तिष्ठन्ति देवताः शंखे
चन्द्रार्कदैवत्यो वरुणश्चाधिदैवतम् पृष्ठे
प्रजापतिस्तत्र अग्रे गंगा सरस्वती दर्शने
नापि शंखस्य स्पर्शनेनापि नारद विलयं।
यान्ति पापानि ध्वांतवद्भास्करोदये नत्वा शं
खं करे कृत्वा मंत्रैरेभिस्तु वैष्णवैः अभिषि
चेत् गोविंदं तस्य पुण्यमनन्तकं तेपुण्या
गतोयज्ञो विष्णुना विधृतः करे नमितस्स
र्वदेवैश्च पांचजन्य नमोस्तुते शंखपूजां वि
नायस्तु विष्णुपूजां समाचरेत् न तस्य देवनाश
मायाति विष्णोर्वरप्रदानतः अर्घंयेदद्य
नित्यं शंखमादौ विशेषतः सर्वान्कामान
वाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति तथा च ब्रह्म
पुराणे शंखस्थितेन तोयेन यः स्नापयति
केशवम् कपिलायाः सहस्रस्य फलमा
प्नोति मानवः शंखे तीर्थोदकं कृत्वा यस्त्वाप

पु.
वृ.वि.
८.

यत्निकेशवे विंदुमात्रेण द्वादशंकुलानां
तारयेच्छतमिति एवंसर्वत्रप्राशस्त्येप्राप्ते
व्यतिरेकमहामंत्रराजानुष्ठविधाने सर्वं
त्रैवेप्रशस्तोऽत्रः शिवसूर्यार्चनेविनेति वि
स्तरस्तुएतत्प्रयोगेव्यक्तीभविष्यति इतिशे
षप्रकरणे अथचाराललक्षणमुक्तंनारदी।
यवसिष्ठभारद्वाजसंवादे भारद्वाजः येदा।
यापरमंरूपंश्रोतुमिच्छामिसांप्रतम् तस्य
वैकुंठेहिमेयीचंएरावसणानिर्मितप्रए त
देवकृपयाभक्तिवत्सलः वसिष्ठः पंचलो
हमयीं तस्यावादनमात्रेणवांछितफ
लंलभेत् त्रिलोहचरिताचएरारुद्रस्या।
ह्लादकारिणी तस्यावादनमात्रेणगोसह
स्रफलंलभेत् हीनानादेनयाचएरावर्ज
नीयाप्रयत्नतः तस्मान्नादमयींचंएरांकुर्यां
देवस्यसन्निधौ चएरायास्यशिरोदेशेस्वयं
तिष्ठेज्जनार्दनः पादयोर्भास्करंविद्याज्ज
यांतुसरस्वती पार्श्वयोर्ब्रह्मरुद्रौचवक्त्रे
चंद्रस्तथैवच इंद्रादिदेवसंवस्तुचएराना
देनतुष्यंति भूतप्रेतपिशाचायागंधर्वोर

८१

गणादत्याः घंटानादेनगच्छंतिसगिरिमेवच
गच्छतः तथाचप्रह्लादसंहितायांश्रीभग
वताश्रीकस्नेनोक्तं घंटादैसंद्वस्यामिच
एटामहात्म्यमुत्तमं प्रह्लादतत्समोनास्तिम
द्भक्तोभुवनत्रये मनाममंकितांघंटापुरतो
यत्रतिष्ठति अर्चिंतावैस्नवैर्गेहेतत्रमांविद्धि
दैत्यज वादित्राणामभावेतुपूजाकालेतु।
सर्वदा घंटानादोनरैः कार्यस्सर्ववाद्यमयी
यतः सर्ववाद्यमयीघंटादेवदेवस्यवल्लभा
तस्मात्सर्वप्रयत्नेनघंटानादंतुकारयेत्।
मन्वंतरसहस्राणिमन्वंतरशतानिच घंटा
नादेनदेवस्तुप्रीतोभवतिकेशवः स्कंधे
स्नानार्चनक्रियाकालेघंटानादंकरोतियः
पुरतोवासुदेवस्यतस्यपुण्यंवदाम्यहम्।
वर्षकोटिसहस्राणिवर्षकोटिशतानिच
वसतेदेवलोकेतुअप्सरोगणसेवितः सर्व
वाद्यमयीघंटादेवदेवस्यवल्लभा वाद
नाल्लभतेपुण्यंतीर्थकोटिसमुद्भवम् तथा
पंचरात्रागमे आगमार्थंतुदेवानांगमना।
प्र. र्थंतुरक्षसां घंटारवंप्रकुर्वीतपूजाकालेतुय
वृ. वि.
८१

त्वतइति पुनः पूर्वोक्तमंवादे उक्तमः प्रत्ये
वोनादौ दीक्षेनादत्तमध्यमा अधमच्छि
न्ननादत्तवोरनादत्तश्चैवच एतत्पूजाप्र
कारादिपूजाप्रयोगेभ्यक्तिभविष्यति इति
वेदमामाहात्म्यम् अथपूर्वोक्तमालयामन्त्र
लक्षणमयोमयोजानादिमूर्तीनामपिलक्ष
णस्यकृतत्वेनतस्यचोपयोगः पूजायामे
व विनाभस्मत्रिपुंड्रेनविनारुद्राक्षमाल
या पूजितोपिमहादेवोनस्यात्तस्यफलप्र
दइति इत्यादिवाक्यैरुद्राक्षधारणमंतरे
नसंभवति तद्धारणंवैकल्योक्तलक्षण
लक्षितानामेवेतितल्लक्षणंप्रतिपाद्यते
यद्यपिरुद्राक्षाणांशैवादिवत्साक्षात्पूजा
साधनत्वंनास्ति तथापिशिवोयज्ञोपवीता
दिवत्पूजाकर्तृ पुरुषसंस्कारद्वारागतउपप
ञ्चेनाप्रकृतप्रसंगः एवमेतेषांत्वर्थेवे
पिवक्ष्यमाणानेकवाक्येभ्यस्तत्तत्फला
र्थत्वात्स्वतंत्रतेषांलक्षणार्थमुपयोगइ
ति तत्रादौरुद्राक्षोत्पत्तिस्तन्महात्म्यंतन्म
खभेदास्तत्फलानिप्रतिपाद्यंते वासिष्ठ

लिंगे शिवकार्तिकेयसंवादः त्रिपुरो नाम दै
त्यस्तु प्रागासीद्विबुधेश्वरः जितास्तेन समस्ता
वै ब्रह्मविष्णुशिवादयः त्रिपुरस्य वधार्था
य देवानां पालनाय च लोकानां भयनाशा
य कृतवधर्मप्रवृत्तये सर्वदेवमयं दिव्यंज्वले
तं घोररूपिणम्‌ चिंतितं घोरमस्त्रं मे ज्वलाम
लाकुलप्रभे चिंतितं स्यान्मया तत्र सयोगम
मतन्नमम्‌ निद्रायास्तस्य भार्यायास्तावधा।
वद्रूपधृते दिव्यवर्षसहस्रं तु चलन्मी।
लितं मया पुटाभ्यां प्राकुलाह्विभ्यां पतितं
जलविंदवः तेषां विंदवो जाता महारु
द्राक्षवृक्षकाः स्थावरत्वमनुप्राप्ता ममतो।
नुग्रहकारणात्‌ फलंति सर्वकाले हि स
विच्छिन्नफलप्रदः स्कंद ब्रह्मेंद्रमुख्यमक
लामरलक्षणार्थं शंभोः पुरासुरविमर्दन
कल्पकाले नेत्रपुटेलणानिरोधमवाहि
वारिरुद्राक्षवृक्षनिकरानिलदावभवीति
अथास्य वर्णानानिलिख्यन कलत्रैव ब्राह्म
णाः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति वर्णविधः स्व
तो रक्तवर्णाः क्रमात्तस्मी एतेषु ब्राह्मणाः।

अ॰
बृ॰ वि॰
८२

श्रेष्ठो जपमालाकृते भृशं अस्माभेनहि
जातीनामपि सर्वांस्वजातयः ग्रासाद्
विशेषः तन्मुखभेदस्तत्फलस्तवैवोक्तं
चतुर्दशानवक्त्राणिरुद्राक्षाणिभवंति
हि आधारस्यफलंतेषांवक्ष्येतेविधिव
त्क्रमात् एकवक्त्रःशिवस्साक्षाद्ब्रह्महत्यां
व्यपोहति द्विवक्त्रेदेवदेवेशोनगोवधंना
शयेद्ध्रुवम् त्रिवक्त्रस्तभेदग्निःस्त्रीहत्यां।
व्यपोहति पंचवक्त्रःशिवस्साक्षात्सर्वपा
पप्रमोचकः षड्वक्त्रेकार्तिकेयंचधार
येद्दक्षिणेकरे ब्रह्महत्यादिभिःपापैर्मु।
च्यतेनात्रसंशयः सप्तवक्त्रोमहानागो।
ह्यनंतोनामतस्त्वयं गोवधस्वर्णचौर्यादि
मुच्यतेनात्रसंशयः धारणात्सप्तवक्त्रस्यरु
द्राक्षस्यषडाननअष्टवक्त्रोमहासेनस्साक्षा
द्देवोगणाधिपः विघ्नास्तस्यप्रणश्यंति।
मृतोयातिपरांगतिं नववक्त्रोभैरवस्सा
क्षाद्यद्वामहस्तकेभक्तिदंमोक्षदंप्रोक्तंस
मतुल्यबलोभवेत् दशवक्त्रोभवेद्यस्यसा
क्षाद्देवोजनार्दनः पिशाचग्रहवेतालब्र।

स्त्रहत्यसपत्नैः संभाविताश्चदोषाश्च हि
प्रे नश्यंतिधारणात् वक्रैकादशरुद्राक्षं रु
द्राएकादशस्मृता शिखायांधारयन्नित्यंत
स्यपुण्यफलंशृणु अश्वमेधसहस्रस्यवा
जिपेयशतस्यच गवांशतसहस्रस्यसम्य
ग्दत्तस्ययत्फलं तत्फलंसमवाप्नोतिवक्रै
कादशधारणात् वक्रद्वादशरुद्राक्षंभास्क
रद्वादशात्मकं वक्रवर्णाश्वमेधफलंप्राप्नो
तिधारणात् वक्त्रत्रयोदशमुखंरुद्राक्षंपरि
धारयेत् एतेनसमनंतंदेवैः प्राप्यतेपुण्य
मुत्तमम् सर्वकामानवाप्नोतिसौभाग्यंची
त्रमंगलमेन् रसंरसायनंचैवधातुवादादि
सिद्धिदः कामदेवः स्वयंसाक्षादिष्टासिद्धिः
प्रजापते चतुर्दशमुखंचैवरुद्राक्षंधारयेद्य
दि मूर्ध्निस्थितंनृपैनित्यंनसिन्धोम्रियतेनरः
पवित्रमध्यवक्रस्तु शार्ङ्गिवेउशिरस्त्वयं ।
वंद्यतेसततंदेवैस्समस्तेनपुण्यफलेवक्र
लंप्राप्यतेपुण्यंभाग्यवान्जायतेनरः २
दमेवप्रकारांतरेणोक्तंनारदप्रणीतेरुद्रा
क्षकल्पे रुद्राक्षकल्पंवक्ष्यामिलोकानां ।

प्र.
रु. वि.
८३

क्तिकाम्यया एकवक्त्रस्य पत्रालिनिर्मला।
क्ष्मीर्वसेत्सदा यादृशः कल्पवृक्षस्य चिन्ता
मणेश्च यादृशः यादृशो दक्षिणावर्तप।
कवक्त्रस्य तादृशः रुद्राक्षस्तु विशेषः दा
दाति विपुलान्भोगान्नराणामपि दुर्लभा
न् हिरण्यानि द्विवक्त्रस्य त्रेयउद्वेगकारकः
करोति कलहं चोरं धारकं मारयत्यपि त्रि
मुखो दुर्लभो ज्ञेयो देवानामपि सर्वदा।
लाभालाभं सर्वमेव राजमाने ददाति च च
तुर्मुखं च रुद्राक्षं त्रिलोहेनैव वेष्टयेत् मा
लेष्य सततं कर्णाद्विषं हन्ति सदारुणं अर्थे
नरश्चातेऊर्पं तं च वक्त्रस्य मालिकां धारये
त्कण्ठदेशेनां वैध्या प्राप्नोति पुत्रकम् उभे
नुषण्मुखो कार्यो मदंगाकृतिको नथा रू
पेणनीम्नखे धार्यो सर्वेषां वंधयेत्तखे पप
मापाययेयस्य जगत्पुत्रतिदारुणः वंध्या
याजायेते पुत्रस्सप्तवक्त्रस्य धारणात् रुद्रा
नानष्टवक्त्रांश्च मस्तके धारयेत्तु यः तस्मा
ग्निचौरभीतिर्नैव तु ह्याशाम्पति देवता एका
दशादशास्योनौ सम्रूतैन शजिनौ स्पृशा

कृतिकोकार्योसर्वैर्नशिरस्थितौ यस्येति
शेषः राज्यार्थीलभतेराज्यंसुतार्थीलभतेसु
ते भार्यार्थीलभतेभार्यांरूपसुलक्षणान्वि।
तां विप्रोऽपि शिवरहस्ये एकवक्त्रः शिवस्सा
क्षाद्ब्रह्महत्यामपोहति अवध्यत्वंप्रतिष्ठा।
तोवह्निस्तंभंकरोतिच द्विवक्त्रोहरगौरीसा
क्षोवधाद्यघनाशकृत् त्रिवक्त्रोस्त्वग्निरमा
घपापराशिंप्रणाशयेत् चतुर्वक्त्रःस्वयंब्र।
ह्मानरहत्यामपोहति पंचवक्त्रस्तुकाला
ग्निरघोघनविनाशकृत् षड्वक्त्रस्तुषण्मा।
तेयोभ्रूणहत्यादिनाशकृत् सप्तवक्त्रस्त्व
नंतः स्यात्स्वर्णस्तेयादिनाशकृत् विनाय
कोष्टवक्त्रस्यात्सर्वानृतविनाशकृत् भैरवो
नववक्त्रस्तुशिवसायुज्यकारकः दशवक्त्रः
स्मृतोविष्णुर्भूतप्रेतभयापहः एकादशा
मुखोयज्ञस्सर्वयज्ञफलप्रदः द्वादशास्य।
स्त्वादित्यस्सर्वरोगनिवारकः त्रयोदशास्य
स्तुः कामस्सर्वकामफलप्रदः चतुर्दशास्यः
श्रीकण्ठोवैशोकोद्धारकरःपरइति तथा वि
नामंत्रेणयोधत्तेरुद्राक्षंभुविमानवः तथा

श्र:
रु·वि·
२४

त्तिनरकोघोरान्मावर्दिद्राक्षन्तर्दश पंचा
स्यतं पंचगायेस्नानकाले प्रयोजयेत् रु
द्राक्षस्येति शेषः रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां म
त्रं पंचाक्षरं तथा त्रिपंचकाघमंत्रं च तथा
तत्र प्रयोजयेत् यथा ॐ अघोरे ॐ ह्रूं अ
घोरतरे ॐ ह्रौं ह्रां नमः स्ते रुद्ररूपे स्वाहा
अनेनाभिमंत्र्य धारयेत् तत्र धारणे संख्ये
येति वाक्षिष्टलिंगे सख्योऽहीनं कंठस्थम
धिकं नैव दुष्यति संख्याभेदं प्रवक्ष्यामि मा
लिकायाः समासतः अष्टोत्तरशतं कार्यं
चतुष्पंचाशदेव वा सप्तविंशतिमात्रा वा।
ततो हीनाधमा स्मृतेति प्रजापतिः मो।
क्षार्थी पंचविंशत्या धनार्थी त्रिंशता जपेत्
पुष्ट्यर्थी पंचविंशत्या पंचदशाभिचारके।
सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसंस्थया
यः करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत्
तद्ग्रथनप्रकारस्तत्रैव लिंगपुराणे मणी
पद्वतस्यानेमुखं विष्टं तत्तिम्नके यउपे
दवद्विवत्स मणीन्वेदं तपक्तिवत् अग्नो
न्यबर्षणा देवजपहानिर्भवेद् ध्रुवं अष्टेन

85

ज्ञानातेनवर्तयेत्तत्र यत्नतः अन्योन्यमध्या।
देशेनकर्तव्यास्ते ययः स्वभाः नद्दानफल
मप्युक्तं तत्रैव यद्ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्रा
क्षंभुवि संभवं तस्य प्रीतो भवेत्तु रुद्रस्व य
वं च प्रयच्छति प्रकारान्तरेण रुद्राक्षधा
रणमुक्तं भूयदेवेन रुद्राक्षो कण्ठदेशे द
शतपरिमितान्मस्तके विंशति षट्‌षट्
षट्कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वादश
द्वादशैव बाह्वोरिंदोः कलाभिर्नयनयु
गकृते त्वेकमेकं शिखायां वक्षस्यष्टाधि
कं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठ इ
ति तथान्योपि विशेषः वाशिष्ठलिंगे स्नक्षैः
स्नाने दाने जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने ।
प्रायश्चित्ते तथा श्राद्धे दीक्षाकाले विशेष
तः रुद्राक्षधारी भूत्वा च यत्किंचित्कर्म वैदि
कं यो विप्रस्तु नित्यं कुर्यात्तत्कर्म सफलं भ
वेत् पद्मपुराणे कण्ठे शिरसि हस्ते वा क
र्णयोरुपकोतके रुद्राक्षधारणाद्देव रुद्रो
भवति मानवः शिवपुराणे रुद्राक्षान्धा
रयेद्विप्रस्तत्पापारिपंचकर्मसु तत्सर्वं स।

श्र.
रु. वि.
२५

फलं प्रोक्तं लक्षकोटिगुणं ध्रुवं लिंगद
र्शनवत्पुण्यं भवेद्रुद्राक्षधारणात् न
कोटिशतं पुण्यं लभते धारणान्नरः ।
शिरसा धारणात्कोटिः कर्णयोर्दशको
टयः गले बद्ध्वा कोटिशतं मूर्ध्नि कोटिस
हस्रकं श्रुते चोपवीते च लक्षकोटिः ।
भुजद्वये अप्रमेयफलं हस्ते सरुद्राक्ष
धरो भवेत् लिंगे वा सिद्धे खादन्मांसं ।
पिबन्मद्यं संगच्छेन्त्यजातिभिः सद्यो भ
वति पूजार्हो रुद्राक्षे शिरसि स्थिते स्कंदे
रुद्राक्षे कण्ठमाश्रित्य श्वापि वा म्रियते ।
यदि सोपि रुद्रत्वमाप्नोति किं पुनर्मर्त्यो ।
धारयः उच्छिष्टो वा विकर्मस्थो युक्तो वा
सर्वपातकैः मुच्यते सर्वपापेभ्यो नरो रुद्रा
क्षधारणात् रुद्राक्षमालिकां कंठे धार
यन् भक्तिवर्जितः पापकर्मापि यो नित्यं
रुद्रलोके महीयते शैवपुराणे सरुद्रा
क्षधरो भूत्वा यत्किंचित्कर्म वैदिकं कुर्या
द्विप्रस्तु यो महान्तमवाप्नोति तत्फलम्

86

वसिष्ठे लिंगे रुद्राक्षधारणे लज्जा येषाम
स्ति महामुने संकीर्णाशा भवेत्तस्य तेषां
वंशपरम्परा तेजोंतरे अन्योन्यसमद्रूपा
णि नानि स्थूलकृशानि वा कीटादिभिर
दृष्टानि स्वजीर्णानि नवानि वा स्कंधे व
क्षोत्तरखंडे अभक्तो वापि भक्तो वा नीचा
नीचतरोपि वा रुद्राक्षं धारयेद्यस्तु मुच्यते
सर्वपातकैः रुद्राक्षधारणं पुण्यं केन वा
सदृशं भवेत् महाव्रतमिदं प्राहुर्मुनय
स्तत्त्वदर्शिनः सहस्रं धारयेद्यस्तु रुद्राक्षा
णां धृतव्रतः तं नमंति सुरास्सर्वे यथा रुद्र
स्तथैव सः भक्त्या संपूजितो नित्यं रुद्राक्षः।
शंकरात्मकः दरिद्रं वापि कुरुते राजराजस
मश्रियं मुक्ताप्रवालस्फटिकरौप्यवैडूर्य
कांचनैः समेतान्धारयेद्यस्तु रुद्राक्षान्।
स शिवो भवेत् केवलान्वापि रुद्राक्षान्पर्व
लाभं विभर्ति यः तं न स्पृशंति पापानि
तमांसीव विभावसुम् रुद्राक्षमालया।
जप्यो मंत्रोऽनंतफलप्रदः रुद्राक्षं मस्तके

श्रु॰
वृ॰ वि॰
२६

वङ्गाशिरस्नानेकरोतियः गंगास्नानफलं
तस्यजायतेनात्रसंशयः अथाप्यष्टछत्र
मन्त्रेलिंगे अतिस्थूलोतिसूक्ष्मश्चस्फुटि।
तोभंगुरोलघुः भिन्नःस्फोटोष्टनोऽलीलो
रुद्राक्षस्त्ववरःस्मृतः इति श्रीपद्मनाभ
सिंहदेवविरचितेनृपविवेकेसारावलीशि
लाशेखरेरुद्राक्षलक्षणप्रतिपादक
श्चतुर्थउल्लासः अथपूर्वोक्तलक्षणल
क्षितानांसालग्राममूर्तीनामनन्तफल
दातृत्वेनपूज्यत्वादर्थान्निकृष्टलक्षण।
लक्षितानांतुकृष्टफलदातृत्वेनहेयत्वेप्राप्ते
पितद्विशेषपरिज्ञानार्थंकृत्स्नलक्षणान
वाप्यपूर्वकानिउक्तलक्षणानउक्त्वाते नरसिं
हादेः शिलाकल्पोक्तसंख्ययानामानीलाना चतुर्दशलां
चैवच रक्ताश्चलाचक्राश्चमत्स्यश्चलोक्ष्म
ना कपिलाकद्रुरासुयोवद्वचक्रेकंच।
क्रोकाक्ष्मालीवरूक्षकालनवश्चक्राय
वाप्रनः बद्धचक्रानयाकाविद्धन्चक्रा।
तथोमुखी तासांफलान्यपिनैवव शिला
सिद्धिकरीमंत्रेकल्पकीर्तितिददातिच यो

87

ऋणपापदहनी पीता पुत्रफलप्रदा नीला
संदिशती लक्ष्मीं रक्ता रोगप्रदायिनी शु।
चौ क्ला वैद्वेगदा नित्यं वक्रा दारिद्र्यदायिनी
स्थूला निहन्ति चैवायुर्निष्फला न्तछलांछु
ना कपिला कर्बुरा भग्ना वक्रा चक्रैकचक्रि।
का वृहन्मुखी वृहच्चक्रा लग्नचक्राथवा
पुनः वद्धचक्राथवा यास्याऽद्भनचक्रा तथो
मुखी पूजयेद्यः प्रमादेन दुःखमेव लभे।
त स इति ब्रह्मोत्तरपुराणे सर्वकर्मप्रदा सौ
म्या कराला भयदुःखदा त्रिरेखा च श्रीक
रीति संख्या दारिद्र्यदायिनी शुक्ला मो
क्षैकफलदा रक्ता मोक्षफलाश्रये श्वेत
क्षाङ्क्षिद्रका श्वेतिरक्ता न निषिद्धैव पीता
धनकरी ज्ञेया रक्ता राज्यप्रदा शिला अति
रक्ता रोगदा च कृष्णा कीर्तिप्रदा सुभेति उ
त्तराखंडग्रन्थवचनात् तथा पीता दारिद्र्य
नाशाय रक्ता मोक्षफलाश्रये समखौष्ठी
करीति संख्या नीला न दायिनी कपिला
हरते पापं ब्रह्मचर्येण पूजिता दर्शना
त्स्पर्शनाच्चैव ध्यानयोगेन पूजिता सा ल

ग्र.
वृ. वि.
२१

ग्रामशिलाचक्रे संस्थितो भगवान् हरिः
निर्दहत्यखिलं पापं ज्वलितोग्निरिवेंधन
मिति विशेषस्तु प्रयोगपारिजाते श्रीभ
गवानुवाच शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि शा
लग्रामे स्थितं हरिं हरिस्तत्र स्थितो नित्यं
प्रादुर्भावैरनेकधा लांछनैर्विविधाका
रैर्लांछितं यत्र दृश्यते चक्रांकितं रेखा
पि शालग्रामस्य लक्षणम् यथायोग्यं वि
चार्यैव गृहीतव्यं प्रयत्नतः आदौ शिला
परीक्षेत ग्राह्या विभागतः स्थिरासना।
स्वच्छा च स्थिरा कार्यवानना कृष्णा च
पांडुरा पीता नीला श्यामा च शुक्लका क
पिला पक्वाभा च रूक्षाभा रक्तपिंगला
पतनाः सुभाः शिलाग्रामस्य मिश्राश्चैव च वि
शेषतः स्थिरासना परिज्ञेया स्वच्छासना।
सर्वप्रदा पंचानना च विज्ञेया या वैडूर्य।
प्रदायिनी कीर्तिभाग्यप्रदा कृष्णा पांडुरा
पापहारिणी पीता पुत्रप्रदा नित्यं लक्ष्मी
शांतिप्रदा तथा नीला वक्त्र दा ज्ञेया तथै
व कांतिदायिनी पुष्टिवृद्धिप्रदा श्यामा।

88

श्वेतासातिकदायिनी कामप्रदा च का।
चाभाद्र्वाभापन्नदायिका रक्तारोगप्र।
दा नित्यं मिश्रा मिश्रफलप्रदेति पद्मप्र
भाणे श्यामा कृष्णा नयापीता श्वेता रक्ता।
श्यावका पिला अतिरक्ता धूम्रवर्णा पि।
शंगा मधुपिंगला वक्त्रवर्णा कर्लका च न
या च स्निग्धवर्णिनी इत्यादिवर्णभेदेन
ज्ञेया नानाविधा शिला स्निग्धा सूक्ष्मा।
शीतलांगा वृत्ता चोन्नतमस्तका चारुव
क्रा चारुचक्रा मध्यचक्रा च गाढरा वनमा
लाधरा वृत्तवदना कमलादिवत् एतल्ल
क्षणविशेषेण साधकस्य सर्वप्रदा स्निग्धं
सिद्धिप्रदा नित्यं सूक्ष्मा दिव्यफलप्रदा सं
तोषं शीतलांगा च वृत्ता सिद्धिप्रदायिका।
वशीकरा च चार्वंगी नश्चोन्नतमस्तका
सर्वसिद्धिकरी श्यामा कृष्णा कीर्तिविवर्धि
नी कीर्तिप्रदा चारुवक्त्रा गाढरेखा गणदर्भ
वि वनमालाधरा चापि दासौभाग्यदायि
का वृत्तानना भक्तिकरी वा चां कोपालप्रदा
यिनी पद्मादिप्रकाशौ भाग्यधनधेनफल

श्री. वृ. वि. ८८

प्रदा स्त्रियासनपुत्रा वा विरज्य भोगापव
र्गदा चैकैकस्य केसरावली लांछनैस्समलं त
कृता वनमालालांछिताया सौ शालस्त्री।
सह्यवानिति ब्रह्मपुराणे तथा आ।
लम्बोदीर्घभग्ना च विवरा वङ्कचक्रिका।
विवरावर्तनाभिश्च नारसिंहीति चैव च क
पिला विभ्रमा वातौरे खोवर्तौ च या भवेत्
दुःखदा सा तु विज्ञेया सुखदा न कदाचन
स्निग्धा श्यामा न चास्तु ज्ञानं चैव समच।
क्रिका योनिमूर्तिरनेनाख्यो गंभीरसं
पुटानना सत्समूर्तिश्च सुसखोपूजिता
सिद्धिदायिका धात्रीफलप्रमाणया।
करेणाभयमंत्रं पूरयेयः प्रयत्नेन भ
क्त्यानंतप्रपूजयेत् पूजिते फलमाप्नो
ति इहलोके परत्र च नारसिंहपुराणे कु
ग्राकारे भवेद्दास्यं वर्तुले च महाप्रियं
चपंटेन महादुःखं स्थूलाये मरणं ध्रुवं
लम्बोष्ठे चैव दारिद्र्यं पिंगे हानिरेव च
लग्नचक्रे भवेद्व्याधिर्विदारे मरणं ध्रुवं इ
ति ब्रह्माण्डे त्याज्या शिला मत्स्यो वापि भ्रमण

प्रसन्नसमाहितः तिर्यग्वक्त्रा परित्याज्या।
वृद्धचक्रान्तथैव च ऊर्द्धपातिच्छ्रास्याचक
राला विकरालिका कपिला विषमा च।
तीव्यालास्या कोटगतथा आसनेचल।
नाभग्ना महास्थूला विगर्हिता आसनेस
विंयश्चाक्रैर्णैकेन संयुता ऊर्ध्वरवक्त्र
क्राच भग्नचक्रा सधोमुखी सच्छिद्रा च मः
क्राच वृहच्चक्रा प्रदग्धिका चक्रेणावृत
वक्रा च वक्त्रचक्रा प्रकीर्तिता वद्धरेखा स
मायुक्ता भग्नचक्रान्तथैव च दीर्घचक्रा।
परित्याज्या पंक्तिचक्रा विशेषतः सत्त
कास्यानि विज्ञाच वन्योस्वेनाः सदबुधैः
क्रूरदंष्ट्रासमायुक्ता स्फोटवुद्धुदसंयुता
अविरुक्षकं नायान्ति यस्यालिङ्गन्नवेदने
नूक्ता माच शिलाज्ञेया पूज्जका नाम निष्फल
ऊर्द्धपाङ्कस्तिता कारचाद्रवक्त्रया सवे
ष्टनतरीयांशमासेयस्याश्च भाहिसा न
स्या वै दक्षिवक्रा चक्रासेति प्रकीर्तिता
तरीयांशश्चतर्थी शाङ्गत्या द्विपरिमाणल
दक्षेणे प्रतिपादितमिति तनीयांशस्यसं

ग्रं·
वृ·वि·
८९

घुङ्का कराला विकरालिका संहनाशा
परिहेया वज्राधिकेन कोटरा स्थूलाना।
हेगुलायासा पञ्जकस्पोगुलेनन अधि
केन महास्थूलानां परहीनन पञ्जयेन ।
अघोमखीन धर्मक्राऊर्ध्वास्यापि च नि
दिना तिगपवक्रा विनास्यास्याङ्गमणके
शासंयुता पताका फलमाह कुरोगग
दानि संस्कोरानाय विनाशिनी रुद्राचोट
गदानि संदुःखदारिद्र्यदायिका ऊरु
पादैन्यदा चैव निःहराद्वणनाशिनी अ
नास्यामोर्ध्वे नैव कराला भयदायि
का पेहिकामुस्मिकें ह्ने नि विकराला स्व।
भावनः कपिला कलहानि संख्या लास्या
जयनाशिनी कोटरा पञ्जकें ह्ने नित ध्या
वंसविनाशिनी श्वासनेचलनानि संप्र
वामस्य प्रदायिनी भग्रायतहरानि संमहा
स्थूलाभयप्रदा गर्हिनापापदाप्रोक्ता।
कीर्तिहास्यविरामना एकचक्राऊलघ्नी
स्यानमस्तकास्या च पुत्रहा उड्डाकष्
टाज्ञेया वऊचक्रा भयप्रदा वऊविंना।
वऊक्षिद्राभग्राव ध्यप्रदाहिसा अघो

90

गतिप्रदाज्ञेयानन्तैवेवोधेमुव्रवीतिसा व।
ञ्चचक्रानवंहंतिपक्षोच्चौवज्रेरविका पं
क्तिचक्रापतिंहंतिबहुचक्रागृहक्षयी।
अविरूक्षानिष्फलाज्ञेयादुःखदारिद्र्यदा।
यिनी शेषायामाहिताःप्रोक्तास्तागृहीन
तघ्रजयेदिति अथशालग्रामचक्रनिर्णयः।
स्कंधे अथायामासम्यग्वक्ष्यामिसालग्राम।
शिलास्तथा नस्थूलंनकृशंभिन्नंनातिक
र्क्षंनकर्कशं करालंविकरालंचतिर्यक्
वक्रंविदिक्षत्वं दृश्यचक्रंचार्धचक्रमधः
पार्श्वशिरोमुखं चक्रलग्नंचार्धचक्रम।
चक्रेचक्रमेववा एकचक्रंभग्नचक्रंन।
थाविषमचक्रकं अपरचक्रंबहुचक्रं।
पंक्तिचक्रंविवर्णकं धूम्रातिरिक्तकपि
लंकलंकमधुपिंगलं संधिग्धवर्णास्फु
टितंभग्नेऽध्यंबुधकंतथा अनंतःस्फुटित
भग्नंचतुर्दंतिमसलकं अतिस्थूलम
तिह्रस्वमंतःसलिलधारिणम् त्रिकोणं
वक्रेरेखोर्ध्वविकृहीनंचलासने अर्धम
ग्नतमुलंचदग्धपृष्ठविदारिताने छिद्रा
सनंवज्रछिद्रंस्फोटंचैहिकवांछिभिः प

शा.
वृ. वि.
६.

ज्ञायां वक्रेनीचास्तु निष्कामस्येन्दुसुति
करालेकुलनाशं स्याद्धिकरालमति दुष्टं
कार्यविघ्नकरं नित्यं स्त्रिदिग्वक्रे चणोकरं
श्रनुहितं स्थूलचक्रमूर्ध्वमस्याटनं भवेत्
शुयो वक्रे पार्श्ववक्रे दयरोगविधायकं
शिरोवक्रे ग्रन्थहिप्रतिबंधकमीरितं ।
दुःखप्रदं वक्रन्तणे मित्रघ्नं वडवक्रके
श्रवक्रे सर्वसून्येच चक्रे वक्रभयप्रदं पा
पदं भयवक्रे बानापदं भग्नवक्रके वि
नविषमेवक्रे वक्रचक्रे कुलक्षयं पंक्ति
वक्रेपतितं स्याद्धिवर्णे कुलनाशनं अ
धर्मदं धूम्रवर्णे मतिरक्ते न्नरोगदं कपि
लेकलहं निसंकलेके दयकारके मधु
वर्णे मधमे स्याद्धनिसिद्धिर्यवर्णके स्फु
रिते धननाशाय भयेशेषभक्तिनाशनं ।
आख्यानभंगदं मयेवंडतिक्लेशदं स्मृतं ।
समयावहे निमग्नशीर्षमति स्थूले धनापदं
प्रतिहूस्वे मष्टजाईं विकोणे वंधनाशनं
वडेरेखाकिते दयोन्सन्नमेव भयप्रदं ३
देशदायके वृत्ते दृष्टष्ठिं दन्तरोगदं पैशु

स्यंदं वज्रक्लिष्टं स्फोटमाप्युच्छिन्नाशनमिति
अत्र वज्रवक्राण्यवायाम्याङ्गचक्रान्वधोमु
खी पूजयेयः प्रमादेन दुःखमेव लभेजम
न्यादीति सालग्रामशिलादोषप्रतिपाद
कानि वचनानि सकामार्थेन विषयानि
करालं विकरालं च तिर्यक्चक्रं विनादिक्षु
खमित्युपक्रम्य पूजायां वर्जनीयं स्यात्।
कामस्य न तु ध्यानीन्यैवं ब्रह्मांडे निष्कामदो
षाभावप्रतिपादनेनार्थेदा सम यच्छिका
योतिमूर्तिरनंताख्यागंभीरासंपुटा तथा
स्थूलमूर्तिश्च समुखी पूजिता सिद्धिदायि
का धात्रीफलप्रमाणा या करेणोभयसंपु
टा पूजनीया प्रयत्नेन सर्वसिद्धिप्रदायिके
पूजिते फलमाप्नोति चेहलोके परत्र चेति
शिवार्चनचंद्रिकायामग्निपुराणे इति अ
थवा रहस्यविषयत्वेन योज्यानि भग्नंवि
षमस्थानं च भयवक्रं कचवक्रं कपिलं ना
सिंहं च वर्जयेच्च सदा गृहीति ब्रह्मपुराण।
वचनात् अधिके तु महास्थूलानां गृहेण
न पूजयेत् योषास्तु गृहिणः प्रोक्ता त्याग

91

अ॰
पू॰ वि॰
९९

हीनत्व पूजयेदित्युदाहृतवचनाच्च अथवा
मुख्यसालग्राममूर्तिसंभवविषयत्वेन।
योज्यानि तत्र संभवेत्र सालग्रामपूजयाति
मत्वाद्दलायानि रितानथापि सालग्राममूर्ते
यः पूज्या मुख्योः स्निग्धादयस्तत्रामुख्योर
क्षादयो मताः मुख्यो भावे त्वमुख्योपि हि पूज्या
इत्युक्तत्वेपरेति वचनात् खंडितस्फुटितं
भग्नं पार्श्वभिन्नं विभेदितं सालग्रामसमु।
द्भूतशैलं दोषावहं नहीत्यादि वचनैः खंडि
तस्फुटितादीनां सालग्रामशिलामूर्त्यभावे दो
षाभावस्य चोक्तत्वात् यद्यप्यत्रोक्तप्रकारेण
नेकपक्षाः प्रतीयंते तथापि षष्ठे यथाविति
योगमधिकारात् इत्यत्र काहृ सांगप्रयोगे सा
कामस्याधिकारः सांगात्कर्मणः फलावा
प्तेर्भावनियमात् नित्येतु यथाशक्त्युपसं
हारः न हि भवति यावज्जीवं कर्त्तव्ये नत्वसां
गेवाधितत्वात् तस्मात्कामस्य सांगमेव कर्त
व्यं नित्ये तु यथाशक्तिकर्तव्यमिति स्थिते।
प्रकृते मुख्यानुकल्पत्वेनैव व्यवस्था प्रक्रांत
त्वयथानिग्रहस्य योनिष्काम सकामत्वेन।

92

गृह्णीयाद्ग्रावकाष्ठेनयपतिरित्याख्यातो विस्त
रः इति स्याज्ञात्पूज्यशिलाभेदलक्षणानि
सूर्यब्रह्मणादिवर्णभेदेन पूज्याः सालग्रा
मशिलामूर्तयस्तदधिकारिणस्तस्य वो
नपश्चोच्यंते हेमाद्रौ विस्नुधर्मोत्तरे ब्राह्म
णैर्वासुदेवस्तु नृपैः संकर्षणस्तथा प्र
द्युम्नः पूज्यते वैश्यैरनिरुद्धस्तु शूद्रकैः ब
ह्मारोवश्यैः पूज्याश्च योऽगजातिभिः वै
श्यैर्हेवं सं पूज्यो न चैकः शूद्रजातिभिः
ब्रह्मपुराणे वासुदेवो विप्रजैनेरुपास्यः।
पूजने सदा संकर्षणप्रद्युम्नौ वानिरुद्ध
श्च यथाक्रमम् क्षत्रादिभिः पूजनीयः सर्व
कामफलप्रदः विप्राणां मूर्तयः सर्वाः पू
जनीयाः प्रयत्नतः इति पुराणसंग्रहे।
वासुदेवो ब्राह्मणस्य पूजनीयोऽखिलप्रदः
संकर्षणः क्षत्रियस्य प्रद्युम्नो वैश्यपूजितः
अनिरुद्धस्तु शूद्राणां पूज्यः सर्वफलप्रदः वि
प्राणां मूर्तयः सर्वाः पूजनीयाः प्रयत्नतः
क्षत्रियस्य त्रयः पूज्या वैश्यानां द्वयमेव च।
शूद्रस्यैकामवेज्ञात्वा सर्वदा सर्वसिद्धिदेति

पुं॰
वृ॰ वि॰
८२

वहुगोत्वभेदेन तद्विशेषोभिहितः लक्ष्मीना
रायणोनंतनृसिंहाच्युतकेशवः हिरण्य
गर्भः प्रद्युम्नोगोपालगरुडध्वजः रामावि
ट्ठवक्रास्यदामोदरराधाधराः चतुर्भु
जमहानीलमुकुंदपुरुषोत्तमाः पीता
म्बरहरिब्रह्मकलक्ष्मीधरमाधवाः वा
सुदेवेति विष्णोनामस्वविंशत्यधाशिलाः २४
वक्रैर्भुग्रमास्यपस्यसवक्रास्यः हयग्रीव
अन्यथैः ब्रह्मेतिहरिविशेषणं ब्रह्मदवि
पविष्णुरुद्रयतीनामिष्टदाविनाः त्रिवर्ण
स्यापमानांचनजानांबखिलयोषितामि
ति नत्वाद्वेब्राह्मणप्रस्थामूर्तेपउच्यंते
शिलाश्चैकाद्विषष्टाष्टादशपंचदशाति
ताः पूजार्हाः सर्वदायानांगंडकीसरिड
द्भवाइतिलक्ष्मीनारायणोनंतहिरण्यगा
र्भप्रद्योबोत्तमचतुर्भुजसंज्ञाः सालग्राम
मूर्तयश्चायानांब्राह्मणानांपूजनेप्रश
स्ताइत्यर्थः अधत्रिंशायांग्रपूज्यामूर्ती
राह गत्वामायापकविंशायकादशनवा
प्यमी दशाहाविंशातितमाः सर्वदाभीष्ट

63

दायकाइति लक्ष्मीनारायणानंतकस्थानि
रुद्रगोपालरामश्रीधरसंज्ञामूर्तयः क्षत्रि
याणांपूजनेप्रशस्ताःस्फुरितार्थः ग्रहवै
श्यानांपूज्यामूर्तयउच्यन्ते चतुर्विंशतिमध्ये
चत्रयोदशचतुर्दश एकोनविंशैकानितं
योग्यान्यखिलानिविंशामिति वासुदेवप्रद्युम्न
दामोदरगदाधरपीतांबरहरिलक्ष्मीनारा
यणसंज्ञामूर्तयोवैश्यानांपूजनेप्रशस्तत
राइतिभावः अथशूद्राणांपूज्यामूर्तयउ
च्यन्ते त्रयोविंशैकविंशावतुर्थैकादशमूर्ति
यः पंचएकोनविंशासंख्याः शूद्राणांतुफ
लदाइति माधवकल्पलक्ष्मीनारायणाख्या
नानिरुद्धकेशवपीतांबरसंज्ञामूर्तयः स
च्छूद्राणांपूजायामतीवशुभदाइत्यर्थः ।
चतुर्विंशतिमूर्तिषुवशिष्टामूर्तयोन्यस्मिं
हयग्रीवसुदर्शनसंज्ञायतीनांपूजनेप्रश
स्तनमाइत्यर्थः केचित्ब्राह्मणक्षत्रियवि।
शांसच्छूद्राणांमध्यापिवा सालग्रामाधिका
रोस्तिनचान्येषांकदाचन स्त्रियोवायदिवा
ग्रं· वृ·वि· ८१ शूद्राब्राह्मणाः क्षत्रियादयः पूजयित्वापि

लावर्केल्लभंतेशाश्वतंपदमिति ननु ब्रा
ह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेदि
ति विरुद्धमौञ्जरवाक्यात् प्रणवोच्चारणे
नैव शूद्राश्चंडालतां व्रजेदिति आपस्तंभ
वचनाच्च क्षत्रियादीनां सालग्रामशिला
मूर्तिपूजननिषेधात् क्षत्रियादिभिः सा
लग्रामशिलापूजनं कर्तव्यमित्युक्तं ।
कथमितिचेत् सत्यं ब्राह्मणक्षत्रियवि
शां त्रयाणां मुनिसत्तमः अधिकारः स्मृतः
सद्भिः सालग्रामशिलार्चने स्त्रीशूद्राणां
यतीनां च षण्ढानां च विकर्मणाम् नैवा ।
धिकारो विज्ञेयः सालग्रामशिलार्चने ।
विष्णुभक्तैर्वा सर्वैर्वैश्यगोब्राह्मणहितैरतैः
सालग्रामशिलाचक्रं पूजनीयं सदा मुने
इत्यादि पद्मपुराणवचनैः पूर्वोदाहृतव
चनैश्च क्षत्रियादीनां सालग्रामशिलामूर्ति
पूजाभ्यनुज्ञाश्रवणात् ब्राह्मणस्यैव शा ।
ज्योहं स्वचेरण्यस्तुचेरपि स्त्रीशूद्रकरसं ।
स्पर्शो वज्रस्पर्शाधिकं ममेति भविष्यलिं
गपुराणवचने ब्राह्मणस्यैवेत्यप्ययोगाभ

94

वक्ष्येऽपरेणप्रकारेणब्राह्मणमात्रस्यैव।
स्पर्शपूजायामधिकारएवगमात्क्षत्रियादी
नांसालग्राममूर्तिस्पर्शमात्रेनिषिद्धमिति
वगम्यते एवंचसति क्षत्रियाद्युपनीतानां
शूद्राणांचवचनेश्वर स्पर्शेनेनाधिकारोस्ति
विष्णोर्वाशंकरस्यचशूद्रेणानुपनीतेनवा।
स्त्रीवापिपतितेनापिवा केशवंवाशिवंवा
पिस्पृष्ट्वानरकमश्नुते अत्रप्रत्येकंवाशब्दे
नक्षत्रियादीनामप्युपसंग्रहोज्ञेयः एवं
क्षत्रियादीनांसालग्रामस्पर्शनिषेधः त
र्हिसदाचारविरोधःस्यादितिचेन्न अत्रवि
शेषतः ब्राह्मणःपूजयेन्नित्यंक्षत्रियादिश्चपू
जयेत् इतिवचनेक्षत्रियादीन्प्रत्यनुज्ञानुग्रहण
संविज्ञानबहुव्रीहिणाशूद्रादेरेवनिषे।
धोस्तिनक्षत्रियादेः ब्राह्मणक्षत्रियविशां
त्रयाणांमुनिसत्तम अधिकारःस्मृतःसा
लिग्रामशिलार्चने स्त्रीशूद्रपतितैर्
नोपस्पृष्टानाचविकर्मणाम् नैवाधिका
अ॰ रोविज्ञेयःसालग्रामशिलार्चने इत्यादिपू
पृ॰ वि॰ र्वोदाहृतवचनत्रितयात् तथा ब्राह्मण
२४

ष्येव पूज्योऽहं श्वचेरण्येश्वचेरपि स्त्रीशूद्रक
रसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिकं ममेति वचनम
प्येवं व्याख्येयं श्वचेरण्येश्वचेरपि ब्राह्मण
स्यैवाहं पूज्यो नान्यस्य तत्स्त्रियादेस्तुश्वे
रेवाहं स्पर्शयोग्यो नाश्वचेरित्यर्थः सत्त
स्त्रियवैश्यपयोरेव स्पर्शवत्पूजायामधिका
रो नान्येषामित्याशयः किंचान्ययोगव्यव
च्छेदपरो वकारो नान्यस्तु वित्स्त्रियादिस्प
र्शनिषेधपरो व्यवतिष्ठते तेन यास्मति स्त्री
शूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको ममे
त्येतत्त्रार्धं शूद्रादिस्पर्शननिषेधपरं यथा
श्रुतमेव बुद्धम् यत्तु पूर्वोदाहृतेन बृहन्ना
रदीयवचनेन स्त्रीणामनुपनीतानामित्या
दिनत्रापि शूद्रादीनामेव ग्राह्यत्वस्पर्शनि
षेधात्तत्परमेव वचशब्देन तत्स्त्रियाद्युपसंग्र
ह इति तत्क्लिष्टकल्पना प्रयोजिकैवत।
त्माद्ब्राह्मणैः सत्स्त्रियैश्च हैप्यैः स्पर्श
पूर्विकाशालग्रामशिलापूजाकार्या न
त्वसत्स्त्रियादिभिरिति सिद्धं अत्रस्त्रीशू
द्रानुपपनीनामित्युदाहृतवचनैः शाल

95

ग्रामशिलार्चने यः शूद्रनिषेधः स सच्छू
द्रव्यतिरिक्तविषयः सच्छूद्रैस्तु ब्राह्मणाद्धा
गमालग्रामशिलार्चनं कर्तव्यं तथा चोक्तं प
द्मपुराणे पुराणसंग्रहे च दीक्षां गृहीत्वा तथा सू
द्रैर्मद्यमांसविवर्जितैः कर्तव्यं ब्राह्मणाद्धा ग
सालग्रामशिलार्चनं इत्येवं प्रकारेण ब्राह्म
णादिभिः चतुर्वर्णैः स्वयं वान्यद्वारा वा सा।
लग्रामशिलामूर्तिः कति संख्याका पूजनी
येत्यपेक्षायामाह स्कंदे सालग्रामाः समाः
पूज्या विषमा न कदाचन विषमेष्वेक एव
स्यान्न समे द्वे न कदाचनेति अत्र विशेषो वैष्ण
वसंहितायां चतुर्मूर्तिस्वरूपाणि रष्टौ च
दशसंख्यकाः आदित्यसप्तकात्तु तत्परे।
वसुनिसंख्याकाः तथा षोडशसंख्यया।
त्रयोविंशतिरीरिताः द्वात्रिंशच्च तु संख्या
श्चत्वारिंशादिशेषतः चतुर्वर्गाश्च शोभा
ढ्याश्च तच्चहिस्तथापरः अष्टाशीतिर्म
हामूर्तीः शतमष्टोत्तरं तथा प्रयत्नेनैव
अ॰ संगृह्य पूजनीया विचक्षणैः चतस्रः पूजि
पू॰ वि॰ ता येन द्वादशात्मा भवेच्च सः मूर्तीनां षोड
९५

ध्यानां तु पूजां कृत्वा विधानतः सर्वसि।
द्धिर्भवेत्तस्य नात्र कार्या विचारणा गाय
त्रीवर्णसंख्याया विंशतेस्तु तथा ऋषेः प्र
जनाद्धुतरो नित्यमश्वमेधफलं लभेत्।
द्वात्रिंशत्पूजयित्वा तु शिवसान्निध्यमाप्नु
यात् चत्वारिंशत्पूजयित्वा विष्णोः सालो
क्यतां व्रजेत् चतुष्षष्टिस्तथा मूर्तीस्तु ह
स्तुषीति संख्यकाः ~~फलेष्वष्टमेतासां पू~~
जयित्वा विष्णोः ~~सालोक्यतां व्रजेत् चतुष्षष्टि~~
~~स्तथा मूर्तीस्तु हस्तुषीति संख्यकाः~~ फले
ष्वष्टमेतासां पूजां कृत्वा विधानतः स
र्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुया
त् मूर्तयः शतसंख्याकानानावर्णविभू।
षिताः गृहे यस्य प्रपूज्यन्ते तस्य लक्ष्मीः स्थि
रा भवेत् नारायणं वामदेवं शिवनामं त
थैव च सुदर्शनं विशेषेण पूजयित्वा प्र
यत्नतः सर्वयज्ञफलं तेषां सदा लक्ष्मीः।
स्थिरा भवेत् शिलास्तु द्विचक्रस्तु द्विवर्णस्तु
द्वितथैव च केसराणां च संस्तु ध्विज्ञानात्प्र।
ज्ञां समाचरेत् इति ग्रन्थपूर्वोक्तलक्षणा।

96

विशिष्टसालग्राममूर्तिपूजाफलप्रतिपाद
कानिनानापुराणस्थानिवचनानिसंग्र
हलिख्यन्ते तत्रादौपद्मे यः पूजयेद्धरिं
चक्रेसालग्रामशिलोद्भवे राजसूयसह
स्रेणतेनेष्टंप्रतिवासरं यदामनंतिवेदां
ताब्रह्मनिर्गुणमच्युतम् तत्प्रसादोभवे
न्नृणांसालग्रामशिलार्चनात् ॥ यथाकाष्ठ
स्थितोवह्निर्मथ्यमानःप्रकाशते तथैवा
त्मस्थितेज्ञानेपूजनाद्धिप्रकाशते अपिपा
पसमाचाराःकर्मण्यपधिकारिणः साल
ग्रामार्चनाद्वैप्रयांत्येवयांतिपरमालयं नत
थारमतेलक्ष्म्यांनतथास्वपुरेहरिः साल
ग्रामशिलाचक्रेयथारमतेसदा अग्निहो
त्रंहुतंतेनदत्ताषृथ्वीससागरा येनार्चितो
हरिश्चक्रेसालग्रामसमुद्भवे कामैःक्रो
धैर्मदैर्लोभैर्व्याप्तोयोत्रनराधिप सोपि
यातिहरेर्लोकंसालग्रामशिलार्चनात्
पापजयतिगोविंदंसालग्रामेसदानरः आ
मूनमंसंलवंयावत्तत्सप्रच्यवतेदिवः विना
तीर्थैर्विनादानैर्विनाहोमैर्विनामखैः म

क्रिंयोनिंनयावैष्णवः सालग्रामशिलार्चना
त् नरकंगर्भवासंचतिर्यक्त्वंक्रिमियोनि
तां नयातिवैष्णवः कोपिसालग्रामशि
लार्चकः दीक्षाविधानमंत्रज्ञश्चक्रेयोव
लिमाहरेत् सयातिवैष्णवंधामसत्यंसत्यं
मयोदितं नैवेद्यैर्विविधैः पुष्पैर्दीपैर्धूपै
र्विलेपनैः गीतादित्रस्तोत्राद्यैः सालग्राम।
शिलार्चनं कुरुतेमानवोयस्तुकलौभ
क्तिपरायणः कल्पकोटिसहस्राणिरमते
सत्रियोहरेः लिंगैस्तुकोटिभिर्दृष्टैर्यत्फ
लंपूजितैस्तुतैः सालग्रामशिलायांतुस
नापितत्फलं सकृदभ्यर्चितेलिंगेसा
लग्रामशिलोद्भवम् लभतेमनुजोमुक्तिं
नित्यंसांख्येनवर्जितः सांख्येयोगवर्जिता।
अपिमनुजानित्यंमुक्तिभाजोभवंतीत्यर्थः
सालग्रामशिलारूपीयत्रतिष्ठतिकेशवः
तत्रदेवासुरास्सर्वेभुवनानिचतुर्दश सा
लग्रामशिलाग्रेतुयः श्राद्धंकुरुतेनरः
पितरस्तस्यतिष्ठंतितृप्ताः कल्पशतंदिवि
सालग्रामसमीपेतुक्रोशमात्रंसमंततः की
तै

टकोपि मनो याति वैकुंठभुवने नरः सा।
97 लग्रामशिलाचक्रे यो दद्याद्दानमुत्तमं भू
चक्रे तेन दत्तं स्यात्सशैलवनकाननमिति
स्कंदे कार्तिकमाहात्म्ये श्रीशिवस्कंदसंवादे
सालग्रामशिलायां तु त्रैलोक्यं सचराचरं म
या सह महाभागे लीनं तिष्ठति सर्वदा दृ।
ष्ट्वा प्रणमिता येन स्नापिता पूजिता तथा य
ज्ञकोटिसमं पुण्यं गवां कोटिफलं भवेत्
कामसंयुक्तोपि यो नित्यं भक्तिभावविवर्जि
तः सालग्रामशिलां पुत्र सपूज्यैवाप्नुते म
वेत् सालग्रामशिलाबिम्बं हत्याकोटिवि
नाशनं स्मरणात्संकीर्तनाद्ध्यानात्पूजितं च न
मस्कृतम् सालग्रामशिलां दृष्ट्वा याति पा
पान्यनेकशः सिंहं दृष्ट्वा यथा यांति वने मृ
गगणा भयात् नमस्करोति मनुजः साल
म ग्रामशिलार्चने पापानि विलयं यांति तमः
सूर्योदये यथा कामासक्तोथवा क्रुद्धः सा
लग्रामशिलार्चनं भक्त्या वा यदि वाभक्त्या
स्कं· कृता मुक्तिमवाप्नुयात् वैवस्वतभयं ना
कृ·वि· स्ति तथा मरणजन्मनोः यः कथां कुरुते।
९०

विष्णोः सालग्रामशिलाग्रतः गंधमाला
दिनैवेद्यैर्दीपैर्धूपैश्चलेपनैः गीतवाद्यै
स्तथास्तोत्रैः सालग्रामशिलार्चने कुरुते
मानवोयस्तुकलौभक्तिपरायणः कल्प
कोटिसहस्राणिरमतेविष्णुसद्मनि ॥ साल
ग्रामेनमस्कारैर्भावेनापिनरैःकृते भयैते
वकरिष्यन्तिमद्भक्तालेनसंभवे सालग्राम
नमस्कारःशाठ्येनापिकृतोयदि मानवाः
किंकरिष्यन्तिमद्भक्तालेनराभवि मद्भक्ताश्च
लदर्पिष्टामस्तुभुंननमेन्निये वासुदेवंननते
तेषामद्भक्ताःपापिनोहिते सालग्रामशिलं
यांनसदापुत्रवमामप्यहं देवदेवेनतुष्टेना
स्तुस्थानेममभक्तितः ॥ कल्पकोटिसहस्रै
स्तुपूजितेमयियत्फलं नत्तेषंकोटिगुणितं
सालग्रामशिलार्चने ॥ पूजितोहंनतैर्भक्ता
नमितोहंनतैर्नरैः नक्तंतमर्त्यलोकेयैः
सालग्रामशिलार्चनम् सालग्रामशिला
बिम्बेनचितंयदिपुत्रके योहिमाहेश्वरो
भूत्वावैसर्वलिंगामनुत्तमम् द्वेष्टिवैयातिना
कंयावदिन्द्राश्चतुर्दश संसारेदुःखकांतारे

९८

निसर्जंति नराधमाः वर्षकोटिसहस्राणि
कुलाराधनवर्जिताः सकृदभ्यर्चिते लिंगे
सालग्रामसमुद्भवे मुक्तिं प्रयाति मनुजा न
वेसोख्येन संयुताः सलिंगैः कोटिभिर्दृष्टे
यत्फलं पूजितैस्तु तैः सालग्रामशिलायां
त्वेकेनापि हि तद्भवेत् तस्माद्गत्वा तु स
म्भक्तैः प्रीत्यर्थं मम पुत्रकः कर्त्तव्यं सततं भ
क्त्या सालग्रामशिलार्चनम् सालग्रामशि
लारूपी यत्र तिष्ठति केशवः तत्र देवासु
रा यक्षा भुवनानि चतुर्दश सालग्रामशि
लायां तु सकृत्पिंडे न तर्पिताः वसंति पि
तरस्तस्य न संख्यात्र विद्यते प्रायश्चित्ते
समुत्पन्ने किं दानैः किमुपोषणैः चांद्राय
णैश्च तीर्थैश्च पीत्वा पादोदकं शुचि प्रमा
णमस्ति सर्वस्य सकलस्य हि पुत्रक फलं
प्रमाणहीनं तु सालग्रामशिलार्चने योऽर्
चयति शिलां विष्णोः सालग्रामसमुद्भवां
विप्राय विप्रमुख्याय यतते नेष्टं बहुभिर्मखैः
प्र· मात्तच्छेद्भवलेभा लोके सालग्रामसमुद्भवा
पु·वि· प्राप्यते न विना पुण्यैः कलिकाले विशेषतः
९८

सधर्मः पुरुषो लोके सफलं तस्य जीवितं
सालग्रामशिला शुद्धा गृहे यस्य च पूजि
ता सन्निधम्मेंद्रियग्रामे सालग्रामशिला
र्चने यः कुर्यान्मानवो भक्त्या स याति पर
मं पदम् भक्त्या वा यदि वाभक्त्या यः करो
ति स पुण्यभाक् द्वेषेनापि च लोभेन दंभे
न कपटेन वा सालग्रामोद्भवे देवे दृष्ट्वा पा।
पात्प्रमुच्यते अस्तुविर्वा शुद्रचाण्डालः सत्यशौ
चविवर्जितः सालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा सद्य
एव शुचिर्भवेत् तिलप्रस्थशतं भक्त्या यो
ददाति दिने दिने तत्फलं समवाप्नोति सा
लग्रामशिलार्चनात् पत्रपुष्पफलैस्तोयैर्मू
लैर्दूर्वादलतः सत जायते मेरुणातुल्यं सा
लग्रामशिलार्चनात् पूर्वं कमलपत्राक्षि
गुडाकेशो महात्मनः पुत्ररूपं समादाय
मैवाराधने रतः तेनाराधितस्तेन वर्षा
णां तु चतुर्दश सहस्राणि विशालादिष
मं कामेन निष्ठितः इति वंशे हि महाभा
गतवयद्रोचतेनच चक्रेणावधमिच्छा
मितवयामक्रेन केशव चक्रेणपाटितसे

99

तद्गमामांमारिकिंचन नाम्नैनाममवेद्देवप
वित्रीकरणंस्तुभम् तेनपात्रंततःकृत्वास्व
ड्ढोथमेविनिश्चितः तस्मिन्प्रापणकेकृत्वा
स्तुहेवैताम्नभाजने निवेदितेपणप्रीतिर्भ
वत्वेतन्मनोगतम् मंगलंचपवित्रंचनाथं
तेनप्रियंमम त्वंचद्वदशासिनद्वक्रेमध्यमे
स्थेदिवाकरे इतिशुडाकेशनाम्नमहिमा
विधिहीनोपियःकृयाक्रियामेत्रविवर्जितः
चक्रपूजामवाप्नोतिसम्यक्शास्त्रोदितेफ
लम् स्कंधेकृत्वातयोमानेवहतेपोलनाय
कम् तेनदत्तंभवेत्सर्वंत्रैलोक्यंसचराचरं
ब्रह्महत्यादिकंपापंयत्किंचित्क्रियतेनरैः
तत्सर्वंनिर्दहत्याशुसालग्रामशिलार्चना
त् गरुडपुराणे सालग्रामशिलायत्रदेवो
द्वारावतीभवः उभयोसंगमोयत्रमुक्तिस्त
त्रनसंशयः सालग्रामेद्वारकाचनैमिषंपु
ष्करंगया वाराणसीप्रयागंचकुरुक्षेत्रंच
पुष्करं गंगाचनर्मदागोधावंद्रभागासर
पु॰ स्वती पुरुषोत्तममहाकालस्तीर्थान्येतानि।
वृ॰वि॰ शंकर सर्वपापहराण्येवभुक्तिमुक्तिप्रदा।
९९

तिवे ब्रह्मचारीयेयत्रश्रोणाख्यानं
नरे सालग्रामशिलारूपीयत्रतिष्ठति
केशवः नवाधतेसदातत्रभूतवे।
तालकादयः सालिग्रामशिलायत्र
तत्रतीर्थंतपोवनं शतंवापूजिताभ
स्नानदानादधिकंफलमिति हेमा
द्रौविशेषः सूर्यचंद्रग्रहेप्राप्तेयत्किं
चित्क्रियतेगृहे तीर्थकोटिगुणंपुण्यं
सालग्रामशिलायतः नित्यंवपुष्करंत
थप्रयागंचपुष्पदकम प्रभासंचकुरु
क्षेत्रंतथापिंडारकंपुनः कोटितीर्थं।
मितिप्रोक्तंसुक्लतीर्थंतथैवच वाराण
सीगयाचैवमथुरानैमिषंतथा गंगा
द्वारंसौकरंचगंगासागरमेवच ओंका
रंनर्मदायाचकेदारंचविरंगाभद्रां
गाचनर्मदातथा नदीत्रूपवतीशुभा
प्रानदीवेत्रवतीतथा अट्टहासंम
हाकालंदेवंविश्वेश्वरंतथा महादेवं
महादानंदेवंवामेश्वरंतथा भद्रमहा
लयंचैवतथैवशशिशेखरं भैरवंम

गुप्तंगंचभीमनादंतथैवच भूतेश्वरं
भस्मगात्रंयानिलिंगानिभूतले स्वर्गे
चयानिपातालेवांतानितेषुविष्ठितः सा
लग्रामशिलायांतुप्रत्यहंनिवसंतिते
ब्रह्मतीर्थानिसर्वाणिसूर्यतीर्थानिया
निच स्या सिद्धमुनींद्राणांत्रिषुलोके
षुयानिच वसंतितत्रराजेंद्रप्रत्यहंपांडु
नंदन सालग्रामशिलायांतुसमीपे।
केशवस्यहि वेदाःशास्त्रमखास्सर्वेयस्य
मेधादयश्चये व्रतानियात्यनेकानिपु।
राणानितथागमाः तपांसिनियमाः
सर्वेत्रिदशाःपांडुनंदन सालग्रामशि
लायत्रतत्रतिष्ठंतिप्रत्यहंतीर्थोपेता
नतत्रास्तियत्रद्वारवतीशिला साल।
ग्रामशिलामुद्रायत्रचक्रांकिनाभवेत्
कुरुक्षेत्रेणकिंतस्यसंप्राप्तेयग्रहणेरवौ
सालग्रामशिलायत्रद्वारवतेयचक्रलांछि
ता प्रभासेयत्फलेप्रोक्तंराहुग्रस्तेनि।
शाकरे कृतेदानेभवेत्पुण्यंसालग्राम
शिलायतः सालग्रामशिलांहित्वायोमे

म॰
पु॰ वि॰
२००

100

यमेमपेक्षते कालिकाले विशेषेण मुक्तोसौ
पापनक्रैः सलभं किं न सेवेत सालग्रा
मशिलाजलं यस्य स्पर्शनमात्रेण पूतो भ
वति मानवः योऽददाति शिलोविलोः सा
लग्रामशिलोद्भवं वैलवो विल्वभक्त्या यते
नैवेद्यं कमभिः शतैः सालग्रामशिलादा
नं कृतं येन च पार्थिव सुमेरुसेचपाना
लेपः कृतो वै स पार्थिव देवकीनन्दनयाक्रा
नं लवणं गंडकीमणौ पिंगलनलनचका
यः प्रयस्यातिसुंदरः गंडकीमणिः हरि
हर्णः कौस्तुभेन पुनो व्रजसुतिमान् वा
नेलाववनेमान् एहे कूर्मसंज्ञो महामणिः
चक्रवान् पद्मवान् वज्रो मणिरत्नगुणोप
मः वैकुण्ठउपरिष्टाच्चरेखाकुतोऽतिशो
भनः नागभोगांकितो नानावर्णसंकीर्ण
सौषिरः अनंतगंडकीरत्नपूजिनाः का
मरूर्तिदः एवं दानं सर्वपापकलातिशा
यस्य पापप्रतिग्रहीतर्दोषानि पायोपित्रे
यः निलयेतर्गेज्जो वाजी प्रेतात्रेमहिषी
मणिः प्रसूयमानाःसुरभिर्वीरास्समप्रति

यत्नाः इति स्मरणात् नचास्य शिलात्वेन मणि
त्वाभाव इति वाच्यं विनायकभगवद्रूपं स्वरू
पं गंडकीमणेः प्रतिमायाम् विनायकतया
पूज्यादि संस्थिते अज्ञानेनापि विनायको।
भजेत्त्रिवर्गीह्री विघ्नमेकेन यथा प्रीत्या हि
भजः परमेश्वरः दुष्टयज्ञादिभिर्येन पृथ्वी
सागरमेखला दत्ताहृताकृतेचापियस्य
ग्योगंडकीमणिः उपवासादिनायेन सा।
ज्यते गंडकीमणिः इष्टचक्री परगतिः स्वम
दूरस्थतर्भजः सविहारशोकनदामो
दरायभिधाने विज्ञेयो गंडकीमणिः गंडकी
वस्तकीराय्यतिसर्गस्थितिचक्रवान् गंड
कीमणिकृत्स्नः सन्निध्योपपद्यते इ
त्यादि नानारूपं चात्र वाक्येषु शालग्रामश
मणीत्यभिधानात्स्वरूपमानगोलेऽकथं
चेद्यथैतस्मा अखिलपृथ्वीनमनपवैतस्माः
प्रदक्षिणेन पृथ्वी प्रदक्षिणफलावाप्तिरि
त्या शालग्रामस्यापि ब्रह्मांडेत्वेन प्रतिपा।
दनं तेनैतस्य प्रतिग्रहेणो भयतो मृत्स्नीव
त्संवप्रतिग्रहकारणद्वारप्रतिग्रहत्वमि।

प्र.
कृ. वि.
१०१

10|

स्यैवं मन्यते दानवान्तैर्विसर्जयात्मको ।
नराणां दुर्लभा लोके सालग्रामोद्भवा ।
शिला प्राप्यते न विना पुण्यैः कलिका
ले विशेषतः सधनः पुरुषो लोके सफ
लं तस्य जीवनं सालग्राममयीमस्तुग
हे यस्य पूजिता जलमन्नं हविष्यं च प
त्रं पुष्पं फलं तथा यत्किंचित्क्रियते गे
हे वस्त्राभरणमश्वं गोमहिष्यादिकं
पशुक्रिविक्रीयादिकं तथा सालग्राम।
स्य सान्निध्यात्सर्वं पानि लालयं सौरि
वाहनं श्रेयाग्रेर्भिर्यतेतस्मनोतनः सौ
रियमः मतिश्चजायते तस्य सालग्रा
मशिलार्चनात् नायांतितस्यपापानि
कृतानि सुबहूनि च व्रजेतिनपथं सौरेः
सालग्रामशिलाश्रयात् सालग्रामोद्भवं
शैलं गृहे यस्य न विद्यते स सीदति न सं
देहः पंके मग्नो यथा गजः सालग्राम
शिलायान्तु सर्वदा वसते हरिः प्रत्यक्ष
चिंतकेन देवदेवो जनार्दनः सालग्रामो।
द्भवे लिंगं पूजितं येन भूतले दर्शनेन

पयसा मधुना तीर्थवारिभिः यः स्नापय
102 ति देवेशं शालग्रामसमुद्भवं तस्य पुण्य
प्रवक्ष्यामि इद्ग्रन्ति वोधयमे वैश्यवो
त्तिम महाभाग सदा भागवतप्रिये मन्वं
तरे तु वसतो वारुणस्यैव पुष्कले वा
सरैकेन तत्पुण्यं स्नाने दत्ता ते वेशवे
द्वादशाब्दानमाहृत्य पूर्वकालेन तोषि
कं पंचामृतेन कर्तव्यं तस्मात् स्नानं प्रय
त्नतः मधुदध्याम भावेन च्यवनैव न ए
पिप धीरस्नानेन चैकेन सर्वं सपुण्य।
तो व्रजेत् शालग्रामशिलास्पर्शियेकु
र्वन्ति दिने दिने वांछन्ति करसंस्पर्शेन
ते देवाः सर्वा सर्वाः यः प्रपतित नए
भक्त्या शालग्रामशिलार्चनं जन्मा।
युत सहस्राणीकृत स्तेनात्र संशयः।
प्रायश्चित्त सहस्राणि कृत्वा व्रतशता
नि च कल्पेगच्छन्ति पापानि न विलो।
स्मरणं विना कालेवाय दिवा काले।
स्र. शालग्रामशिलार्चनं अशुचिस्त्वाप्य
वृ. वि. नाचारः सत्यशौचविवर्जितः शालग्रा
१०२

मोऽङ्ग वै शैलस्मृत्वा मोऽपि स्तुविभवेत् ।
पत्रपुष्पफलैस्तोयं भक्त्या हृर्वाङ्कां नृप
जायते मे हृणात्तल्वं सालग्रामशिला
र्चितम् विधिहीनोऽपि यः कश्चिक्रिया
मंत्रविवर्जितः कुर्याद्दिनिशेषः चा
क्रांकपूजनात्सम्यग्वमेध्यांसोदिने
फलं चक्रांकितशिलाग्रेतकुर्याज्जाग
रणंहियः एकादश्यां नरश्रेष्ठ देवास्सम
वरप्रदः यत्रतिष्ठति चक्रांको देवोहार
वनीभवः तीर्थकोटिसहस्त्राणि तत्र
सन्निहितानवै यत्रयत्र नृपश्रेष्ठ देवश्च
क्रांकचिह्नितः तत्रगच्छन्महाभागसेम्या
रान्निनरिष्यसि कलिकालेकमोनस्यकिं
विघ्नोनराधिपः चक्रांकितशिलायस्य
हृदयान्नापसर्पति सालग्रामोऽङ्गवं दृष्ट्वा
म्मत्तेहुद्दिजनाधिप नावेदितं शाक्कवं
तिसैवैनेयसकिंकराः सालग्रामोऽङ्गवं
शैलेह्वाकापांसमङ्गवम् कलिकाले
पितृजेंद्रनजहातितदार्दनः यदीक्ष
सिहितुष्यांतंतंसंसारसागरम् साल

103

ग्राममयं शैलं भक्त्यार्चयन्महीपते अर्चि
तः पूजितो ध्यातः संस्तुतः शैलनायकः
पापिनामुपकाराय किं तु नर्धर्मशालि
नो जन्मप्रभृति यस्यापि दुष्कृतानि बने
कशः ग्रामो मुद्रो समभ्यर्च्य मुच्यते सोपि।
दुष्कृतानि बनेनन्तनान् स्वमंत्रेण बुधैः
पूज्यः स्वकैर्ध्यानैः स्वमुद्रया हरिस्तद्व।
समाविष्टः सर्वदा नात्र संशयः लक्ष्मीर्मे
धा स्वधा कान्तिः पुष्टिस्तुष्टा सरस्वती सि
द्धिर्ऋद्धिस्तथा सर्वा मुद्रायां नित्यसंस्थिताः
सततं चैव यत्कुर्वा हरेर्देशसमाश्रिताः
स्नानं पूजां जपं ध्यानं समग्रिकार्यं तथैव च
तथायतनकार्यः कुर्यात्तत्सर्वमदयं भवेत्
दावदाहो विषं चैव चौरवह्निभयं तथा।
सर्वाणि प्रशमं यान्ति यत्र चक्राङ्कितो भ
वेत्। द्वारवत्याः शिलाचक्रमुद्राया समम
ङ्किता यत्रापि नीयते तस्मात्तीर्थं द्वाद।
शयोजनं शालग्रामशिला यत्र तत्र स।
न्निहितो हरिः तस्मान्निधौ त्यजन्प्राणानि
स्वलोके महीपते पुराणसंग्रहे शालग्रा

श्री०
वृ०वि०
१०३

यत्समीपेन क्रोशमात्रं समंततः कीः।
टकोपि मृतो यांति वैकुंठभवने परं
शालग्रामभवो देवो देवो द्वारावतीभव
उभयोः संगमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः
स्नानोदकं भवेन्नोयं वंदने धारयेत्सदा
प्रक्षालनमिवेतोयं चक्रांकितशिला
हरेः शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु
मस्तके प्रक्षेपणं कुर्वीत ब्रह्महा सति।
यते विप्रपादोदकं यस्तु करेणापि वने
यदि सम्मुखेनाकं याति यावदिंद्राश्चत
र्दशेति यस्तु करेण तीर्थग्रहणसमा।
चारतीर्थस्पर्शनात्सर्वं चेदनसमाचा
रस्य सप्रायः पंचारात्रागमसिद्धः तो।
त्रिकान्तप्रस्तेवास्तु नैव वैदिकान्तप्रत्य।
पि हेमाद्र्यायनेकग्रंथविरोधात् प्र
त्यहं द्वादशशिलाः शालग्रामस्यार्चायेय
न द्वारवत्याः शिलायुक्ताः सवैकुंठेमही
यते शालग्रामशिलां दृष्ट्वा यांति पापा
न्यनेकधा सिंहदर्शनमात्रेण यांति वनेचरा
मृगा यथा सकृत्कारोति मन्नाशालग्रा।

104

मशिलार्चने पापानिनश्यंतितमः
सूर्योदयेयथा किमर्चितैर्लिंगग्रामैर्वि
ष्णुभक्तिविवर्जितैः यत्रसर्वत्रविष्णुप्रशं
सायाः प्रत्यनवान्नहि निंदाम्नायेनविष्णु
ष्णौ नान्यर्थशिवार्चनेनतस्मासामान्य
प्रतिपादनेजाबालकालाग्निरुद्रायने।
कश्रुतिस्मृति पुराणानांक्याकोपापत्रे
रित्यत्रविस्तरः सालग्रामशिलाबिम्ब
नार्चितंयदिपुत्रक किंपुनर्वद्रुथायैस्तु
पूजितैर्वैष्णवैर्नरैः नाहंब्रह्मादयोदे।
वाः सेव्योजानंतिपुत्रकतस्मान्मद्भजनं
नित्यंप्रीत्यर्थंममपुत्रक कर्तव्यंसततंभ
क्त्यासालग्रामशिलायतः पुत्रेनाबलद
र्पिष्ठाविष्णुभक्तिविहीनकाः ममलोके
नपश्यंतितेनराः पापमोहिताः अभक्ता
वद्धिहीनाश्चनकैतेकादशीव्रताः यद्वै
नादृशोभ्रवाक्ये पुनर्हिनिंदाम्नायोद्भवः
वंप्राणपरित्यागः शिरसोवा निकृंतने
पु. नजातुमत्तत्तिष्ठेत्सालग्रामार्चनेविना
वृ. वि. एकतः सर्वदानानिव्रतानिविविधानिच
१०४

तीर्थानि नियमा यज्ञा लिंगस्यार्चकतः
समा कलौ लिंगार्चने श्रेष्ठं यथा लो
के प्रदृश्यते नयानास्तीतिनास्तीतिश्रु
त्वं कस्य विद्ववेदिति नानालिंगार्च
नास्तु एव प्राप्नुवंत्येव मानवाः न विना
शंकरं विष्णुं नैविना केशवं शिव इत्या
दिहरिवंशादिवाक्येभ्यस्तयोः परमा
र्थिको भेद एव प्रयोजकस्तद्धिष्ठान
योर्लिंगसालग्रामयोस्तरतमभावो
पि नादृष्टश्च तत्रामात्रविस्तारइति
सालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केश
वः तत्र देवाः सुरा यज्ञा भुवनानि चत्र
ईर्ष्या कामक्रोधमदादिसंभक्तिभाव
विवर्जितः सालग्रामशिलां चैव स्पृष्ट
विवाकृतो भवेत् येषां नास्ति गृहे त्वो
नैव दीक्षाविधिक्रमाः तेषामपि परं ना
स्ति सालग्रामशिलार्चनात् सालग्राम
शिलातोयं हित्वा ये मामुपासते कलि।
काले विशेषेण न श्लेषा पापनस्कैः
सालग्रामशिलापात्रकोशमात्रं समततः

105

कीटकोपिमनोयातिवैकुंठसदनंनरः
स्नानेचाचमनेचैवभोजनादौनथैवच
नथैवभोजनान्तेचसालग्रामजलंपिबे
त् सालग्रामशिलायत्रतत्तीर्थंयोजन
त्रयं तत्रदानंचहोमश्चसर्वंकोटिगुणं।
भवेत् सालग्रामशिलाविंदुर्हत्याकोटि
विनाशनः पादोदकंचनिर्माल्यंमस्तके
धारयेत्सदा भुक्तोपोषणयोभुक्तेतुलसीद
लमीदलमिश्रिते कल्पकोटिसहस्रा।
णिवैकुंठेवसतेसदा नमंत्रोनचपूजा
चनविधिर्नचभावना सालग्रामशिला
यत्रतत्रदोषोनविद्यते ब्रह्महत्यादिकं
पापंमनोवाक्कायकर्मजं तत्सर्वंन
श्यतेक्षिप्रंसालग्रामशिलार्चनात् श्रा
स्यागमनेपापंपापंविश्वासघातजं।
तत्सर्वंनश्यतेशीघ्रंसालग्रामशिलार्च
नात् सालग्रामशिलायांयोमूल्यमुत्पा
दयेन्नरः विक्रेताचानुमंताचयःपरी
क्षितमोदकः तेसर्वेनारकेयांतियावा
प॰ पु॰ कि॰ १-५ च्चंद्रदिवाकरौ सालग्रामशिलास्पर्शाः।

कोटियज्ञफलप्रदः मरणान्तसमीपे
तु काशीतुल्यफलं लभेत् गंधमाला
दीनैवेद्यैः पुष्पधूपानुलेपनैः अर्च
येन्मानवो यस्तु कलौ भक्तिपरायणः
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णोर्लोके वसेच्चि
रं कल्पकोटिसहस्रैस्तु पूजितैरपि यत्फ
लं तत्फलं कोटिगुणितं सालग्रामशि
लार्चने पादोदकेन देवस्य हत्याद्युत
समन्वितः शुद्ध्यते नात्र संदेहस्तथाशा
लिगोदके स्थिते सुलभं को न सेवेत साल
ग्रामशिलाजलं यस्य स्पर्शनमात्रेण पू
तो भवति मानवः पिबंति ये नरा नित्यं
सालग्रामशिलाजलं पंचगव्यसहस्रै
स्तु प्राशितैः किं प्रयोजनं सालग्राम।
शिलायांतु पूजनेनो द्विजोत्तम पदेप
दे तु यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः सिक्तं
पादोदकेनैव यस्य नित्यं कलेवरं तीर्थ
कोटिसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम्
सालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्विंदुनासमं
मातुस्तन्यं पिबेन्नैव नैव स भवेन्मुक्तिभाजनः

106

भक्तिभीगवते नित्यं किं करोषि नराधिप
सालग्रामशिलाबिंबं किं न पश्यस्यहं।
तिष्ठे सालग्रामेन नमस्कारं ये कुर्वंति दि
नेदिने नेयांति परमेस्थाने यत्र देवो ज
नार्दनः सालग्रामसमीपेतु सदाश्रुव
वसाम्यहम् एवं तत्र स्थितेनैव वैस्नवा
स्नायंते सदा सालग्रामशिलायेन तु यः
करोति समार्चनं तेनार्चिता कार्तिकेय
लिंगानामेकविंशतिः अनर्हं समनैवे
द्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं सालग्रामशिला
ग्नसंवैयांति पवित्रतां मल्लिकापद्मा।
दिचसमृतं विषमेव वा शिवस्वं नैव भो
क्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि शिवनिर्माल्य
भोक्तारं शिवनिर्माल्यधारकं शिवनि।
र्माल्यधावारस्पर्शपत्तेषांतु प्रणपकत।
शिवनिर्माल्यभुक्छागाः स्पर्शनीयानसा
धुभिः महाउक्तं तु कर्तारस्तेन राजनरको
कसः पतंतिं वांमानि वाणलिंगमति
रिक्तशिवनिर्माल्यनिषेधपराणि वा
णलिंगेन चंडांशोर्नैव निर्माल्यकल्पनं

श्र॰
पु॰ वि॰
१०६

सर्वेषामपि तेषां स्यात्पत्रं पुष्पं फलं जल
मित्यादिकं दशगुणं दिवाकरादिनयेभ्यः
श्रवणद्वादशीयोगे सालग्रामसमुद्भवे
श्चर्चयेद्यस्तु वा नित्यं तस्य पुण्यफलं शृणु
कोटिगोलिंगसहस्रैस्तु पूजितैर्जाह्नवीत
रे सालग्रामार्चनात्तस्या दिनेनैकेन तत्फ
ले यः पुनः पूजयेद्भक्त्या चक्रवर्तीसमा
यते संपूजयेद्भक्त्या शिलां हरेर्लोके सवा
प्नुयात् प्रयागे यत्फलं प्रोक्तं पितॄणां पिंड
पातने तत्फलं कोटिगुणितं सालग्राम।
शिलायतः प्रभासे यत्फलं प्रोक्तं ग्रहणे
चन्द्रसूर्ययोः कृते पर्वणि यत्पुण्यं सा।
लग्रामशिलायतः वैवस्वतभयं नास्ति
जन्मभयं न च सालग्रामार्चनात्तस्य
वै याति पवित्रतां अग्निहोत्रं कृतं तेन द
त्ता पृथ्वी ससागरा येनार्चितो हरिश्चक्रे
सालग्रामसमुद्भवे विना दानैर्विना मंत्रै
र्विना तीर्थैर्विना मखैः मुक्तिं विना नरा।
स्तु यान्ति सालग्रामशिलार्चनात् सयाति
वैष्णवं धाम सत्यमेतन्मयोदितं साल

ग्रामशिलास्पर्शंयेकुर्वंतिदिनेदिने वांछं
तिकरसंस्पर्शंतेषांदेवाःसवासवाः कौ।
107 स्तुकेम्सणमेदेविविस्नोर्निर्माल्यवर्षनात्
तत्क्षणान्नाशमायांतिब्रह्महत्यादिकान्य।
पि विस्नोर्निर्माल्यशेषेणयोगानिपरिमा
र्जयेत् उरिनानिविनश्यंतिआधयोयोनि
त्वेउषः स्नानोदकेपिवेत्निसंचक्रांकित
शिलोद्भवैः प्रक्षाल्यवापिवेन्नायंब्रह्महत्या
व्यपोहति कौस्तुकेमृणिस्मारिव्यासवा।
क्यानिपंचयात्राणांगमोक्तानि नदत्र श्रप
णोधर्मशास्त्रेनदत्तंश्यानविधानात्
भोजनानंतरिविस्नोरर्पितंतुलसीदलं भ
क्षणात्पापनिर्मुक्तोचांद्रायणाशधिकं य
पिपावीदुराचारःप्रणमेच्चहरिंसदा ने
तेतिकिंकरायामाजलोकात्स्तयंनेयया
विस्नोभक्तिविनानणांपापिष्टानांचसर्व
य उपायोनास्तिनात्स्पत्रःसनतंतनपका।
स्तुभो सालग्रामशिलातीर्थंसोमपानमनं
तमम् पत्रांतरेणनमोयंनपिवेत्तुकदाच
ग्रं. न पत्रेषांनाकानांप्रायःपंचयात्रवैलोन
ह.वि.
२०

स्मागमादिपदितत्वेन तस्मात्स्मार्तं गं प्रति
प्रमाणमस्त्येन वैदिकमार्गानुगं प्रति
विष्णुपादोदकं यस्तु करेणापिवेनयदि
समूढो नरकं याति यावदिंद्राश्चतुर्दशे
ति प्रयोगपारिजातादिषु तस्मान्नोनक
वाक्यविरोधात् त्रिरात्रफलदानद्यःका
श्चिश्चैव समुद्रगाः नद्यश्चैवतपनेणा
मासेन सरितांपतिः षण्मासफलदा गो।
धावन्मारस्य च जाह्नवी विष्णुपादोदकस्य
नैकलांनार्हंति षोडशीम् गंगाप्रयाग
मयपुष्करनैमिषारण्यसे से विनाविवक्तशः
कुरुजांगलाविकालेन तीर्थसलिलानिपु
नंति पापं पादोदकं भगवतः पुनाति
सद्यः नित्यं च पुष्करं तत्र प्रयागं च प्रहस्त
के प्रभासं च कुरुक्षेत्रं विष्णुं महालयं
कोटितीर्थमष्टभेदं पुष्करं तीर्थेनयेव च
वराणसी गया चैव मथुरा नैमिषं तथा पि
डारकं भ्रगुक्षेत्रं रामक्षेत्रं नयेव च गंगाद्वा
रं पुष्करं च गंगासागरसंगमः ॐकारं नर्म
दायास्तु केदारं चाविमन्नकम् अपराह्ना

108

एकाकौ विपमलाच सरस्वती गोदावरीतुं
गभद्रा गंगा रेवा च गउकी क्षिप्रा तापी पा
योष्णी च चंद्रभागा महानदी वितस्ता चै
वकी वीरी सरयू दैविका नदी विपाशा गो
मती चैव नदी वेत्रवती तथा नदी त्रूपथ।
तीतण्णा नदी वेत्रवहीतथा हदं चैव महा
कालं तथैव पाशिपेश्वरं भैरवं भृगुतुंग
च भीमं नारदमेवच भूतेश्वरं भस्मगात्रं या
नि लिंगानि भूतले स्वर्णलिंगं पयोलिंग
मेनरिदं च भाषिते सालग्रामशिलायां
तु प्रत्यहं निवसंति च ब्रह्मतीर्थं च यत्रालि
सूर्यतीर्थं तथैव च वसंति तत्र गांगेयम
वैतीर्थानि सर्वत सालग्रामशिलायां तु
समीपे केशवस्य हि वेदास्सर्वे मखास्सर्वे
वाश्वमेधादयस्तथा पुनर्दानानि सर्वशः।
लि पुराणानि तथागमाः तपः शमा दम।
यं सर्वे वर्णाश्रमपदं तथा सालग्रामशि
लायां तु नित्यं तिष्ठंति ते सदा सालग्राम
शिलायां च यत्र द्वारवतीशिला यांवैच
तुलसीपत्रं तत्र मुक्तिर्न संशयः अग्निष्टो

ग्रं॰
पु॰ वि॰
१०८

मसहस्राणि वाजपेयशतानि च । य
त्फलं लभते नित्यं विष्णोर्नैवेद्यभक्षणा
त्. नैवेद्यं तु तेन यादन्नमर्पितं च तथा कृतं
सालग्रामसमीपे तत्सर्वं कोटिगुणं भवेत्
सालग्रामशिलाचक्रे यो दद्यादानमुत्तमं
भूचक्रेण नरदत्तं स्यात्सशैलवनकाननं ।
शैलमध्ये स्थितं नित्यं भ्रामितं केशवोप
रि शृंगलग्नं मनुष्याणां ब्रह्महत्यां व्यपो
हति अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिनिवा
रणं विष्णुपादोदकं पीत्वा शिरसा धारया
म्यहम् नैवेद्यशेषं तुलसीविमिश्रितं
विशेषतः पादजलेन विष्णोर्यः स्नाति
नित्यं पुरतो मुरारेः प्राप्नोति यज्ञायुतको
टिपुण्यं इति नानापुराणोक्तानि सालग्रा
मप्रशंसावचनानि ग्रंथे रूपविवेका
द्विस्तलासाः पंच कीर्तिताः तत्राद्येन गा
लेपूर्वं ततोस्य वेशास्य वर्णनम् रात्राम
रूपसिंहेन यत्र यस्याः मम समर्थनम् सालग्रा
मस्य पूज्यत्वं नियमेन प्रसाधितं साला
ग्रामपदस्यादौ साधुनमप वर्णितं सेति

109

हासंच तेनास्य प्राप्तास्य मपि निश्चितं उपो
द्घातस्वरूपोयमुल्लासः प्रथमः स्मृतः । त
तो द्वितीय उल्लासे स्मालग्रामोपयोगिकृत
मुद्रादेवं परीमाणमासनं मूर्तिभेदनं ।
स्थूलसूक्ष्मशिलाचक्रलक्षणामामकी
र्तनं विशेषलक्षसिद्ध्यर्थमुल्लासेस्मिन्
प्रपंचितं ततस्तृतीय उल्लासे चक्रस्थान
विनिर्णयः मूर्तिविशेषबोधार्थमेकच
क्रादिचक्रमः मत्स्यादिदशमूर्तीनां सं
ख्यादिलक्षणानि च सावर्ण्यात्पूर्वका
लेवसम्यक्तिंगादिनानि च मत्स्यमू
र्तेश्च सर्वासां प्रकृतत्वेनकल्पिता पी
भाषास्वरूपेनवक्तव्यंसप्रपंचनात् च
तुर्विंशतिमूर्तीनां केशवादिसभेदनः
लक्षणानिकृतान्यत्र प्रकीर्णानां क्रमेण
च पंचायतनलक्षणानि निर्णीतानि स्वा
विस्तरात् प्रसंगाडुमरराजादिसाल
ग्रामविनिर्णयः षडिभूमिनमूर्तीनां
लक्षणंविशादीकृतम् ततश्चतुर्थउल्ले
सेसालग्रामस्यलक्षणं उष्टफलंचनस्पो

श्री.
व.वि.
१०९

कैश्च बहुमूर्तेष्वपूज्यते ब्राह्मणादयश्च
त्वारः केचक्रवाधिकारिणः निर्गील
नश्चनन्तः सम्यकुसालयामप्रशंसनं
एवं विरचितोऽयं यो राजा रूपस्य सद्बुद्धि
ना अस्य संदर्शनात्सर्वे शिष्टाः संतुष्ट
मानसाः बभूवुस्तेन लक्ष्मीशास्त्र एषः स
फलदायकः मीमांसारत्नमालावि।
लसति हृदये यस्य बुद्धिः प्रबुद्धाश्चाद्धा।
लर्धमें सिन्धौ वितरणचतुरश्चांतको यः
परेषां स एतेन ग्रामकामो हरिहरभजना
त्साम्प्रतं श्राभवेयः सोऽस्मिन् ग्रंथेन वी
नेहितिपतिरविते दृष्टपारो बभूव इति
श्रीसमस्तसामंतचक्रचूडामणिमरीचि
नीराजितपादपीठश्रीमन्महाराजाधिरा
जश्रीमद्रूपसिंहदेवविरचिते रूपवि
वेकाख्ये निबंधे मालयामप्रसंसा रूपः
पंचम उल्लासः ॥ समाप्तश्चायमरूप
विवेकाख्योऽयं ग्रंथः समाप्तम् ॥ ॥

110

ग्रंथपरिमाणं द्विसहस्रं द्विशतानि

[illegible]

ग्रंथपरिमाणं स २२००

श्रुतविवेक पत्र सं ५०

काकानां नाम ५८ [illegible]

आनन्दे नाम ८ [illegible]

नाम ६६ नाम ५८

शांकर का [illegible]

